

БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН

unicef
НҮБ-ын Хүүхдийн Сан

Тыва дыл IV

Улаанбаатар коду
2023 чыл

Тыва дыл IV

Тыва дылды өөредип турар сургуулдуң IV ангиниң өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир кижиги бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Чогааткан бөлүк:

Бөлүктүң баштыңы

Х.Гансүх, филология эртемнериниң кандидады, Моол күрүнениң Өөредилге институтунуң эртем ажылдакчызы

Кежигүннери:

Баян-Өлгий аймактың, Цэнгэл сумуннуң II сургуулдуң башкылары
З.Буянгаа
З.Нарантуяа
Н.Мөнххүү
Э.Шагдар

Редактору:

М.В. Бавуу-Сюрюн, филология эртемнериниң доктору (Sc.D), Тыва Республиканың күрүне университетиниң профессору

Техник редактору:

Т.Нарангарав, докторант, Моолдуң күрүне университетиниң башкызы

Чурукчу:

Г.Хонгорзул

Парлалгага белеткээн:

А.Чинбат

З.Буянгаа, Х.Гансүх, З.Нарантуяа, Н.Мөнххүү, Э.Шагдар

ТЫВА ДЫЛ IV

Тыва дыл өөренип турар сургуулдуң IV ангиниң өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир күзелдиг кижиги бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Ийи дугаар үндүрүлгө

Садары хоруглуг

Улаанбаатар
2023 чыл

ДДА 373
ННА 74.2
Г-232

ӨӨРЕНИКЧИ ДУҢМАЛАРЫВЫС!

Хүндүлүг өөреникчи дуңмаларывыс силер бүгдөгө “Тыва дыл - 4” номувусту сунуп тур бис. Төрээн дылыгарга силер ам бижип, номчуп, күзел бодалыгарны чугаалажып шыдаар болдугар. Дарыйында көргөн, билген чүүлүгерни сайгарып, дөөй болгаш ылгалын тодарадып, угаан-бодалыгарны улам сайзырадыыр силер. Ол ажилга силерге улуг сөзүглелдер сайгарылгазы дузалаар. Тыва дыл номунан өске чечен чогаалды немей номчугар, улуг улустуң силерге аайтыыры аас чогаалын дыңнап, бижип өөрөнгөр.

Тыва деп адын бижиир

Дыка солун тыва дылывыс

Тыва чоннуң төөгүзүн арттырар

Тывызык болган тыва дылывыс.

Тыва дылывыстың байлак чаагайын утпайын ам-даа кичээнгейлиг эки өөрениригерни күзеп тур бис.

Чогаадыкчыларнан

7. **Домакты айтырыг домаа кылдыр өскертип бижииш, бижик демдээн каггар.**

Өөреникчи кижини номун оруп болбас.

8. **Домактың кол сөс, сөглөкчизин тып шыйгар.**

Тываларның Хей-Аът наадымы 2015 чылда чайын Цэнгэл сумунга болган.

2 1. **Шүлүктү номчугар.**

ЧАНАР КУШТАРГА

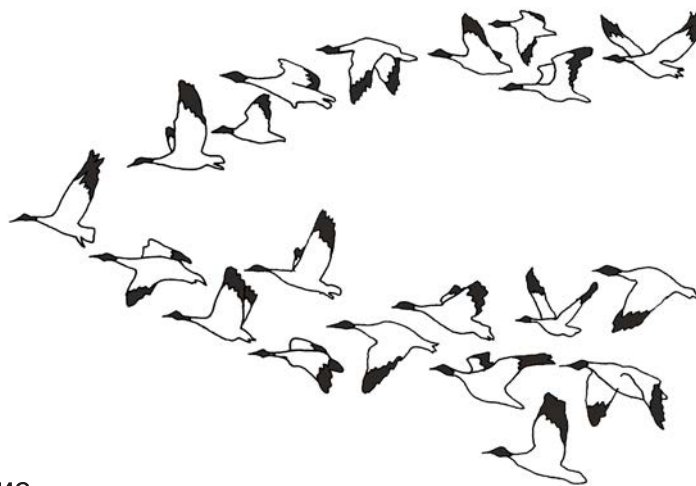
Агаар бойдус сериидеп,
Алдын күс дүжери билен
Ажы-төлүн эдертип,
Аалчы куштар чанар.

Алыс ыраакта турар
Чылыг оранга баргаш,
Аас-кежиктиг бистерниң
Амыр-мендивисти чедиргер!

Делгем алгы чуртувусту
Доктааг чок хөгжүдүп турар бис.
Девип чоруун чалгыныгар адаанан
Төөзүгерни үдеп каакай.

Хостуг тайбың амыдыралывысты
Хөглүг үнүгернен ырлавышаан
Ыраактаагы чурттакчыларга
Ыяавыла дыңнадып каггар!

Келир чылдың чазынында,
Кадык менди келген шаагарда,
Актың дээжизин өргүвүшаан
Амыр, чаагай уткуп алаакай.

Хаадарган Хөх-Ишгэн оглу Хийс

2. Өңнөп каан сөстөр куду айтырыг каап, кандыг чугаа кезээ болурун тодараткар.

а. куштар чанар

б. күс дүжер

в. бойдус сериидээр

3. Шүлүк чүнүң дугайында? Шүлүктү аянынг номчууш, доктаадып алгар.

4. Сөстөрниң кожумактарын шыйгаш, чүнүң кожумаа болурун тодараткар.

а. бистерниң

б. чуртувусту

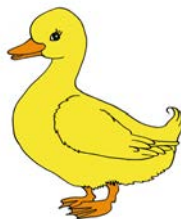
в. чурттакчыларга

г. актың

3 1. Домактарны кичээнгейлиг номчугар.

а. Черлик кас өске куштарнан эң-не түрген ужар. Олар шагда 88 километр дүргенниг ужар.

б. Чылыг чурттар куду эң-не баштай хектер ужуп эгелээр. Ооң соонда хараачыгайлар, дуюраалар эң соонда өдүректер, кастар ужар.

в. Чурукта куштарны адагар. Чуртугарда кай куштар элбек турар?

2. Куштар аттарын баштай көвейниң санынга, оон чаңгыстың санынга өскертип бижигер.

Үлөгери: хараачыгайлар – хараачыгай

а. дуюраалар -

б.

в.

3. “куштар чанар” деп сөс каттыжыышкынга домак чогаадып бижигер.
Чижээлээрге: Күзүн куштар чанар.

куштар чанар а.
 б.
 в.
 г.

4. Чанар куштарның ончагайларын арагарда домакташкар.

- ④ 1. Чогаадыгны дүжүрүп бижирде, частырыглыг сөстөрни тыпкаш, чазап бижигер.

Бай күс

Эртен эки хүн таварыштыр бистиң аал көжер дидир. Аачам төвөгө барып, агамба өнчелеп берген Чирик-хаай баштаан дөрт төвени эккелди. Көк-Оол агамның оглу бис ийи гэсэр деп ыдывысты эдерткеш, инек, хой сүрер болдувус. Орукта тарваан, өрге өске-даа көвей аңнар таваржыыр. Терме-хаяга барып хара-кат, кызыл-кат, дожулаа чыыр бис. Авамның чайлады чыын үс, өремези бо чылда доозулбас хире элбек болган.

Чүве бүгдези элбек чүүден бай күс.

2. Айтырыгга харыылагар.

а. Оолдар Терме-Хаянан каш төрөл чимис чыгган?
 б. Черлик чимис кадыкка кандыг дузалыг?
 в. Сөзүглелди чүгө "Бай күс" деп адаан?

3. Чазап бижин сөзүгерни тайылбырлагар.

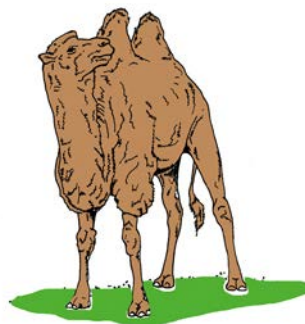
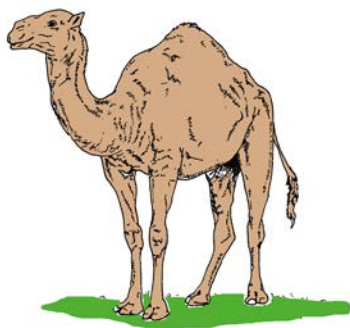
Чирвештиң тайылбырлааны:

“Чирик-Хаай” азырал амыттаннарның хуу аттары ийи сөстен бүткен болса, аразынга шыйыг тырткаш, кайзындаа улуг үжүктөн эгелеп бижир.

Сээң тайылбырлаар сөзүң:

.....

4. Тевеге хамаарышкан сөстөрни ажыглап, кыска чогаадыг чогаадып бижигер.

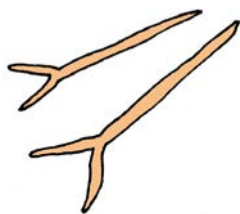

Ажыглаар сөстөр: ийи бөгенниг, чаңгыс бөгенниг, бода мал, хову чер, хову черниң үнүжүн чииринге таарыын чирик эринниг, тевениң дүгү, суг ишпейн, 80 литр суг, 30-35 чыл чажаар, күлге аңгаштаныыр, чүък чүдүрер, тевениң ооргазынга 200-240 кг чүък, тергенниг 400-500 кг чүък, ингенниң сүдү.

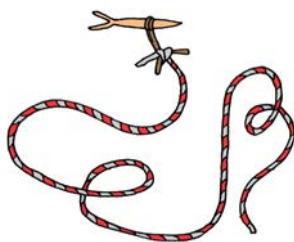
5. Теве малдың аттарын бижигер.

бир чаштыг тева –
 ийи чаштыг тева –
 үш чаштыг тева –
 дөрт чаштыг тева –
 беш чаштыг эр тева –
 алды чаштыг эр тева –
 четкен чоон эр тева –
 четкен чоон кыс тева –

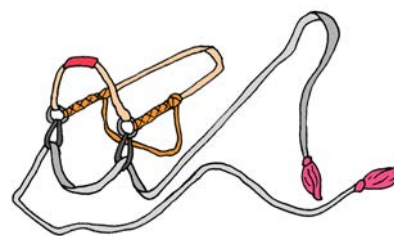
6. а. Дарыйгы сөстөрниң утказын тодараткар. Эң баштай бодуңнуң билир сөстөриңни тайылбырлап бижи. Бижиин сөстөриңни адаштарыңга номчуп бергеш, домакташкар. Унуун билбээн сөстөриңерни башкыгарнан сурап, билип алгар.

хом –
 буйла –

хаай –
 нокта –

ыңгыршак –
 богуруг –

б. Тайылбырлаан сөстөригерниң чуруун аттарга чиге холбагар.

5 1. Домактарны номчугар.

Даң аткан. Аяс хүн турган. Оолдар Ак-Хем куду чорувуткан. Оларны Арзылаң эдерип чоруун. Орукта Кызыл-Чырааны өткен соонда, аъттыг оолдарны Көк-оол дозуп алган.

2. Сөзүглелден хуу чүве аттарын тып бижигер.

.....

3. Сөстөргө -лар деп кожумактың -лар, -лер, -нар, -нер, -дар, -дер, -тар, -тер янзыларын чиге холбап бижигер. Ол чүнүң кожумаа болур?

өг –	чечек –	оол –
аал –	эне –	уруг –
аът –	хем –	анай –
суг –	худук –	хүн –

6 1. Көвей сек орнунга таарыыр сөстөрни бижигер. Киирер сөстөр: хем, ис, артыш, бижик, хужу, сөс.

Өртемчейниң үш арыгы

Өзүп турган бир арыг

Бурлап турган бир арыг

Хап турган арыг.

Өртемчейниң үш харазы

Харга бир хара

Саазында бир хара

Чаргыга бир хара.

2. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алгар.

Улуг өгнүң эжи хааглыг,

Бичии өгнүң эжи ажык.

3. а. Дүрген чугааны номчууш, доктаадып алгар.

Ойназа ойназын,

Оолдар, кыстар ойназын.

Оолдар, кыстар ойнааштан

Ойнаарагын аайлазын!

Айлашса, айлашсын,

Анай, хураган аайлашсын.

Анай, хураган аайлааштын,

Аваларын тып, эмзин!

б. Дарыйгы үлегерге таарыыр сөстөрни дүрген чугаанан тып бижигер.

а. б. в.

в. Үлегерге таарыыр сөстөрнен тып бижигер.

а. б. в. г.

г. Өске билир дүрген чугааларнан бир-бирээгерге аайткар.

4. Тывызык болгаш чечен сөстөрни номчугар.

Дылы чок дыка улуду,

Өкпези чок өттүр үрдү.

Чоксурадым дээш, чода кыртыжы чиве,

Байыдым дээш, балдыр эъди кагба.

Куштуң оглу каяа-даа ужар,

Кижиниң төлү каяа-даа чоруур.

7 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Чечен кижини

(Афган чоннуң тоолу)

Бериичел, хүндүлээчел ийинен алдаршаан бир бай кижини бар дээрин чечен эр дыңнап тур. Бир хүн чечен эр багай орук лавшаан кеткеш, ол кижиге барган. Бай кижини чечен кижиге тап чок байдалда харгыжып, чем сугсун-даа бербейн тур иргин. Демги чечен кижини чүү-даа чок куруг чоруй барып тур.

Эртенгизинде улуг үнелиг коюу лавшаан кеткеш, байның өөнге дагый барып тур. Бай ол кижини көргөш, шуут-ла чалап, хүндүлөп эгелээн. Чечен кижини каткырып, байның ширээзиниң кырынга көвей мөңгүн төп тур. Демги бай алаң боп:

- Сен чүгө меңээ мөңгүн берип тур сен? - деп сурап тур. Чечен кижини:
- Мен дүүн эрги хептиг өөгөргө келген мен. Силер меңээ талхының хоюун-даа бербээдигер. Харын мен бөгүн чаа коюу, үнелиг хептиг келсем, мени улуг хүндүлүг аалчын кылдыр хүлээп алдыгар. Ынчаарда силерге кижини эмес, хеп-ле чугул тур иргин але дээн.
- Угаанныг кижини сеткилинен, харын бай кижини теңге, мөңгүннен өөргенин илеридиир иргин дээш, силерге бо мөңгүннү мен берип тур эмес, мээң бо коюу, үнелиг хевим берип тур - деп аайткаш, чечен кижини үнүп чоруй барып тур оо.

2. Онаалгаларны кылгар.

- а. Тоолду чүге “Чечен кижиге” деп адаан?
- б. Тоолда кижиниң кандыг аажы-чаңын шүүмчүлээн?
- в. Сөзүглелге кай чечен сөстүң утказы тааржыыр, чөп харыыны соңугар.
1. Мөңгүн ак, карак кызыл.
 2. Ёзу ёзунун эдерер, ёра бакты эдерер.
 3. Чыргал мөңге эмес, човалаң чалаң эмес.
 4. Мактады дээш өөрвө, бактады дээш муңгарава.
- г. Тоолда “... бо мөңгүннү мен эмес, коюу, үнелиг хевим берип тур” деп чүге аайткан? Бо сөс чүнү илередип тур?
- д. Чечен кижиге самдар, багай хептиг баарда, бай кижиге кандыг чаң үндүргөн?
- е. Чечен кижиге кээленип баарда, бай кижиге кандыг чаң үндүргөн?”
- ё. Сөстөрниң удурланышкак уткалыг сөзүн тыпкар.
1. бериичел	2. чечен	3. орук	4. багай
5. үнелиг	6. каткырар	7. көвей	8. бай
- ж. Сөстөрни падежке өскерттип бижигер.
1. чем	2. ширээ	3. лавшак

8 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Эң улуг кулак (Тоолчургу чугаа)

Кай-бир черде амытаннарга кулак тарадып турарын Илчиген дыңнаан иргин. Ол кулак деп кандыг чүве турарын-даа билбес, харын көвей катап дыңнаан. Унуун кулак тараткан черге барып, дыңзыг ыттан:

- Мында кулак берип тур силер бе? – деп алгырып тур.

- Берип тур бис – деп бирээзи харыылаан.

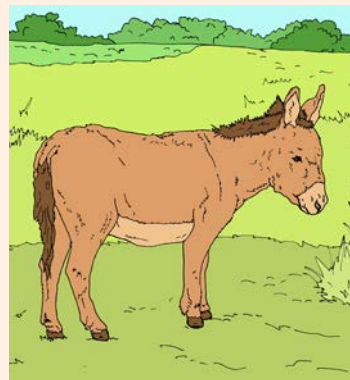
- Оогар ынчангаш кандыг чүве?

- Янзы-бүрү бар. Улуг болса улуг, бичии болса бичии, доңгулак болса доңгулак. Күзээнигерни ап болур силер.

- Үнези каш?

- Үне чок берип тур бис.

Илчиген ол үеде “Үне чок кулактан бичиизин эмес, улуун алайым” дээш, улуун ап тур. Ынчангаш Илчиген улуг кулактыг болган иргин.

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Амытаннарга чүнү тарадып турган?
- б. Илчиген чүгө эң улуг кулакты алган?
- в. Сөзүглелге өске ат берип болур ба?
- г. Илчиген дугайында башка кандыг тоолдар билир силер?
- д. Илчигеннен башка кандыг улуг кулактыг амытан турар?

3. Илчиген кандыг амытанга дөөй болур? Чөп харыыны соңугар.

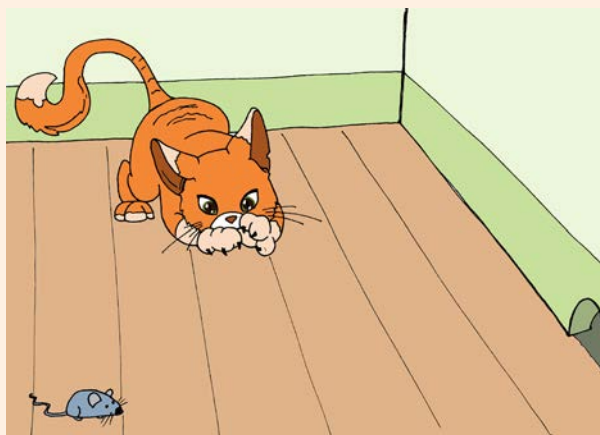
- а. хой б. аът в. инек г. теве д. өшкү

4. Быжыг сөс каттыжыышкынның утказын тайылбырлагар.

Илчигенниң кулааңга алдын кутса-даа силгиир,
Суг кутса-даа силгиир.

5. Сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар. Чүнүң кожумаа болурун аайткар.

- а. амытаннарга б. черге в. кулактан г. илчиген

9 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.**Мыс, күске ийи**

Мыс күскени ойладып-ойладып тудуп шыдаваан. Унуун кажар арга ажыглап тудуп алыр дээш:

- Мияу-мияу күскем, күскем чараш күскем, чүүден дүрген, чүүден-даа сергелең сен. Орчалаңда чок чараш күскем, үңгүрүңнен үнгеш, ол көстүп турган булуң куду чүгүрүп барнан. Ынчап чүгүрсөң паш долу быдаа бээр мен – деп тур.

Күске үңгүрүнен үнбейин чыс-

чыс ыыттааш:

- Чок, чок! Ажылы бичии, көлесини улуг иргин. Ынчап силерниң аксыгар куду киргиже, маңаа наам чытканым дээре – деп тур.

Вильгелим Гауф

2. Сөзүглелдин кол утказын домакташкар.

3. Айтырыгга харыылагар.

а. Мыс чүге уран сөстөр аайткан?

б. Күске “Ажылы бичии, көлесини улуг иргин” дээн ужуру чүүл?

в. Күске чүге мыстың сөзүнге кирбээн?

4. Күске болгаш мыстың аажы-чаңы, чаштыы түрүн илереткен сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

	дүрген		сарыг

күске	мыс

5. Сөзүглелден кылыг сөстөрүн тыпкаш, кылыг сөзүнүң үелеринге өскертип бижигер.

Кылыг сөстөрү	Амгы үе	Эрткен үе	Келир үе
ойладыыр	ойладып тур	ойлаткан	ойладыыр
...			
...			
...			
...			

6. Кылыг сөстөрүн домак чогаадып аайткар.

7. Сөстөрнүң дазыл, кожумаан шыйгар, чүнүң кожумаа болурун аайткар.

а. күскени б. сөстөр в. орчалаңда г. үңгүрнөн

8. Чараш деп сөстүнүң удурланышкак уткалыг сөзүн тыпкар.

а. хирлиг б. чүдек в. сергелең г. багай

9. Айтырыгларны сөстөргө чиге холбагар.

1. чүлөр?	а. кыжын
2. кым?	б. изиг-сава
3. канчап?	в. ырлаан
4. кандыг?	г. чурукчу
5. кымнар?	д. коо
6. чүү?	е. айтырыглар
7. канчанган?	ё. өөренип
8. кажан?	ж. уруглар

10. Бүгү сөстери частырыг чок бижиттинген одуругну тыпкар.

- а. эртемниг, угаанныг, ажилсак, сергелең, дузааргак
- б. бештин, үшке, ондугаар, ийилээн, дөртөлээн
- в. шыяр, шээжилээр, чогаадыр, холбаар, дургузар
- г. даараан, чэмгерген, чогааткан, аайыткан, үлээшкен
- д. Көк-Оол, Аңгыр, Кежик, Ак-Хем, Хара-Даг

10 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.**Тагшыырнан хамгаалаакай**

Бүгчүм агаарга вирус көвүдээр айыылдыг болур. Өрээни чаавыла агаарладып, оттуң кыдыынга улуг аастыг савага суг кудуп каар. Кургаг агаарга тыныштан халдвар тараары дүрген болур.

Оолдар силер бөс дымаа алчыыры хереглевергер. Бөс алчыыр вирустун чылыг, магалыг өзер чери болур. Ындыг ужурунан чаңгыс удааның саазын алчыырны хереглээри эки.

Холугарны эки чуп тургар. Дымаагарны шеверлээн соонда, холугарны эжиттир чуггар.

2. Онаалгаларны кылгар.

- а. Тагшыырлыг үеде арыг шеверни канчап сагыыр бис?
- б. Тагшыырнан хамгаалаар ужун канчаар бис? Эң чугулуна эгелеп дугаарлагар. Чүге ынчап дугаарлааныгарны аайткар.

... Эки удуур.

... Ногаа, чимис чиир.

... Шевер агаарга агаарлаар.

... Холун чылыг сугнан чуп шеверлеп турар.

... Шевер агаарга ойнаар.

... Соганалыг муңгаш мүн ижер.

... Хевин чуп, шеверлээр.

... Арның үстүг сүт ижер.

... Өгге шевер агаар киирер.

... Чыжыргананы сугга хоюдуп ижер.

... Шынарлыг чем чиир.

... Аксының иштин болгаш боостаазын

содтуг сугнан чаяр.

3. Кыжын дош кырынга чүге ойнаар силер? Ооң ажык дузазын домакташкар.
4. Тывызыкты тыпкар.
Көңдейниң куду
Көк бөр челип олур. Ол чүүл?
5. Аарыыр деп сөстүң удурланышкак утказын тыпкар.

11 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Эң дүрген кижиге

Бистиң моолдуң чуртунда аъттан чаршыырда, калбас чүгүрүк кижилер дугайында төөгү чугаалар турар. Оларның бирээзи чоокта чаага чедир амыдырап чоруун хову чурттуг чүгүрүк Гэндэн. Ол 40-50 километр хире чайлыг черге чүгүрүп чорууш, орукта тоолай ойладып туткаш, сүмениң эмчи башкызынга апарып бээр турган.

База Завхан аймактың чыраа Банзрагч деп кижиге 30 километр черге чыраа аъттыг кижинен чаршыырда, четтирбес турган дээр.

2. Айтырыгга харыылагар.
 - а. Гэндэн каяа чурттап чоруун?
 - б. Банзрагч кай аймактың кижизи?
 - в. Бо чүгүрүкчүлөрниң кайзы эң дүрген чүгүрер турган?
 - г. Тоолайның эъди кадыкка кандыг дузалыг?
3. Гэндэн башкызынга чүнү тудуп апарып бээр турган.
 - а. инек б. тоолай в. тарваан
4. Кым аъттыг кижинен чаршыырда четтирбес турган?
 - а. Гэндэн б. Кижилер в. Банзрагч
5. Гэндэн билен Банзрагч ийиниң кайзы ыраак орукка чүгүрер турган?
 - а. Гэндэн б. Ийилээндирзи в. Банзрагч
6. Чүгүрери кадыкка кандыг дузалыг? Арагарда домакташкар.
7. Сөзүглелден сөстүң дазылынга чогаадылга кожумаа немешкен 5 сөстү тып бижигер.

8. Сырбыктың тайылбырлааны шын ба? Арагарда домакташкар.

аъттан, чурттуз, аъттыг деп сөстөргө чүгө ийи “т” бижииин дээрге, сөс иштинге катаптаан ажык эмес үннерни ийи үжүк-биле бижиир.

9. “Аймак” деп сөстү падежке өскерткер.

10. Дарыйгы сөстөргө айткан падеж кожумаан немеп бижигер.

Үлөгери: *тон – тоннуң*

Хамаарыштырарының падежи	Бээриниң падежи	Онаарының падежи	Үнериниң падежи
тон – ...	карак – ...	хураан – ...	чон – ...
мөңгүн – ...	суг – ...	сүт – ...	чурт – ...
терген – ...	чечек – ...	ат – ...	ёзун – ...
удасын – ...	уруг – ...	оът – ...	хүн – ...

11. Сөстөрни ажыглап, домак чогааткар.

12 1. “Болбас” уткалыг домактарнан чогаадып бижигер.

Үлөгери: а. *Куштуң уязынга көлеңгизин дээрсип болбас.*
б. *Адаштарыгарны мегелеп, өкпеледип болбас.*

2. Көвей сек орнунга кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстен чогаадып бижигер.

- Бистиң чуртта ... даглар, ... хемнер, ... аршааннар, ... арга ыяш, ... амытаннар, ... куштар, ... үнүштер бар.
- Эрткен чылын бис “... таваам”, “... аваларым” деп шүлүктөрни доктаадып, “... сылдыс”, “... кижии” деп тоолдарны номчуун бис.

3. Сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, домак чогааткар.

Күскү хүн, улуг аяк, хойчу оол, бедик аът, көвей мал, чылыг тон, ажылсак оолдар, сүттүг инек, хей-аъттыг малчыннар, шевер кыдырааш, солун ном, чараш ыр.

- Өңнеп каан сөстөр куду айтырыг кааш, олар чүнү көргүзүп турарын тодараткар.
- Сөс каттыжыышкыннарынга делегереңгей домак чогаадып бижигер.

4. Көвей сек орнунга таарыыр сан аттарын тып бижигер.

- Сарыг-оолдуу сес оолдарлыг. Олар алышкылар болур.
- Тыва кидис өгдө хараача, терме, эжик, өреге, багана турар.
- чаштыг аътты кулун дээр.
- Тыва болгаш моол чон көшкүн амыдыралдыг. Олар чылдың үезинге таарты көжүп амыдыраар.
- Кажыкты чедерде оваага өргүүр.

5. Домактарны кичээнгейлиг номчугар. Оларны моол дыл куду орчуулаткар. Адаан шыйган сөстөрни моол сөзүнөн кады бижип алгар. Сөстөрниң моол болгаш тыва дылда бижилгезин доктаадып алгар.

- Агаң каш дугаар ангиде өөренип турар?
- Агам алды дугаар ангиде өөренип турар.
- Он ийи чылдың беш дугаарында кандыг амытан турар?
- Он ийи чылдың беш дугаарында луу турар.

каш дугаар? – хэддүгээр?

алды дугаар – зургаадугаар

беш дугаарында – тавдугаарт

6. Чечен сөстөрдө кылыг сөстөрүн тып, четкилдеп бижигер.

а. Адаң барда, кижиге	б. Темирниң экизи
Аъдың барда, чер	Төрелдин экизи
в. Өөрөрдө бир	г. Адаң адын
Өкпелээрде бир	Аъдың бажын

Ажыглаар сөстөр: адапта, кактырба, таныш, көр, ыглаар, дадарбас, уттундурбас.

7. Бөлүк сөстөр кандыг чугаа кезээ болурун тыпкаш, холбагар.

А. Чүвө ады	а. ийилээн, он дугаар, чеделдирзи, тозалаан
Б. Демдек ады	б. йөрээр, кажыктаар, одаан, тыпкан
В. Сан ады	в. домак, тоолай, оолдар, саанчы
Г. Кылыг сөзү	г. шөйвексимел, хап-хара, дуң ак, ап-ажыг

8. Бөлүк сөстөрүни адап турар ниити адын тыпкар.

А. Ногаа	а. адыг, бөр, тоолай, дилги
Б. Мал	б. төмс, согана, байцай, манжин
В. Куш	в. шоокар, сап-сарыг, хара, кызыл
Г. Өң	г. бодаган, инек, анай, кулун
Д. Амытан	д. делдиген, ала сааскан, хек, эзир

13 1. Чурукта чүнүң чуруу тур? Ону каш чаштыг, кандыг кижилер кедер?

2. Бөрттүң кезектериниң адын адааш, аттарын бижигер.
3. Бөртке хамаарышкан ёзуннарны номчууш, бижип алгар. Ёзуннарнан немей бижигер.
 - а. Тыва, моол чон кур болгаш бөрттү эң хүндүлүг хеп дээр.
 - б. Бөрттү өрү көзүлдүр кагбас.
 - в. Өске кижиниң бөргүн кедери болгаш өске кижиге бөргүн бээрин улуг шээрлээр.
 - г. Бөргүн чидирзе, бажын чидиргеннен дөөй деп көөр.
 - д. Орукка чыткан бөрттү албас.
 - е. Бөрттү дапкырлап кагбас, кетпес. Сеткил сагыжы өскерлип, ийи катап өглениир дээр.

Чүнү өөрөндивис?

Өөреникчи бодун хынаар айтырыглар	Түңнээри
Чүве адын падежке өскертип шыдаар мен бе?	
Чүве адынга көвейниң сан кожумаан немеп шыдаар мен бе?	
Хуу чүве аттарын чиге бижип шыдаар мен бе?	
Нарын чүве аттарын чиге бижип шыдаар мен бе?	
Төрөл сөстөрни танып билир мен бе?	
Сөс иштинге катаптаан ажык эмес үннерниң үжүктерин чиге бижип шыдаар мен бе?	
Нарын демдек аттарын чиге бижип шыдаар мен бе?	
Сан аттарын чиге бижип шыдаар мен бе?	
Кылыг сөзүн үелерге өскертип шыдаар мен бе?	
Сөзүглелди номчууш, кол утказын билир мен бе?	
Айтырыгга харыылап шыдаар мен бе?	
Айтырыг каап шыдаар мен бе?	

Өөреникчи “Түңнээри” кезекке бодун “Кончуг эки”, “Эки”, “Ортаа” деп түңнээр. “Ортаа” деп түңнээн кичээлин оон ыңай экижидип билип алыр ужун кичээлин катаптаар. Башкызы болгаш адаштарынан айтырар.

МЭЭҢ ҮЕ ЧЕРГЕМ

- Аайтыыр чүүлдерин белеткеп аайтып өөрениир.
- Бодун таныштырып, бодунуң дугайында бижип шыдаар болур.
- Улуг сек, биче секти шын бижип өөрениир.

БОДУМНУ ТАНЫШТЫРАР МЕН

1. Уруглар боттарын канчап таныштырып турарын номчугар.
2. Алдынчечек биле Эртине ийи боттарын таныштырган. Оларның таныштырылгазында кандыг ылгал, кандыг дөөй тала барын тып, аайтыыр.

Мээң адымны Алдынчечек дээр. Мен аачамнан кады Бош-Дагга үндүм. Бош-Даг Беш Богда Хайыраканның белинде турар. Дагга үнери берге болса-даа, дагның кырынга үндүвүс. Дагның кырынан ыраак чоокта бүгү-ле чүвөлөр эки көстүп турду. Хая даштар дамчып чүгүрүп, база даш оюннарнан ойнадым. Өггө келгеш, авамга Бош-Дагга үнген дугайында хоочулап бердим.

Мээң адым Эртине. Мен 4 дугаар ангиде өөренип турар мен. Мен силерге Улуг-Дагга аян чорукка чораанымны таныштырайым. Мээң даай авам чеди хүн санында-ла эштеринен кады дагга үнер. Мен оларны эдерип чоруур болгаш улустуң иштинде эң-не бичии аян чорукчу болдум. Мен Улуг-Дагның кырынга үнгенимге өөрүп чоруур мен. Ол дагның кырынга үнеримде, сумунувус чаражы аажок бүгү-ле чери көстүп турган. Бо үеде мен өскөн төрөөн сумунумга, чуртумга улам-на ынакшып турдум.

Дагга үнерде мээң буттарым шылап турду. Харын өрү үнери амыр, куду дүжери берге кептиг боданды. Мен ынчан апарадымга чараш өңнүг чечектер, ыяштар, солун солун хая даштарның чуруун тыртырып алган мен. Дагга үнген соонда мен сетгүүлчү болурун күзеп тур мен.

3. Айтырыгларга харыылагар.

- Эртине биле Алдынчечек ийи чүнү таныштырган?
- Оларның кайзының таныштырылгазы билдингир иргин?
- Кайзы сорулгалыг таныштырылга болган? Чүгө?
- Таныштырылгандан оларны кандыг оол, кандыг уруг дээрин тодарадып болур ба?

4. Сөзүглелде тодараткан кезээн хоочулашкар.

5. Улуг, биче сектерни чиге кагган ба?

6. Уруглар силер боттарыгарның эки, чоргаарап чоруур чүүлүгерни билирин күзеп турар силер бе?

Боттарывысты чоргааралды-биле илередиир аян чорукка үнээкей.

- Мен деп эгелеен 10 домак бижигер.

Үлегери: Мен

Мен чурук чуруурунга эки мен.

- Бжиин чүүлдеривисти эштеривиске номчуп таныштыраакай. Уруглар, оолдар чүнү шыдаарын дыңнаакай.

.....
күзелдиг мен.

Бүжүглээр
мен.

Ном номчуур
дуралыг мен.

2 Эштеривиске мактаал сөзүн аайтып шыдаар бис. "Бодун таныштырар" аян чорукка киришкен эштеривиске өөрүп, мактаал сөзүвүстү аайтыккай.

Эжимниң мактаан сөзү.	Эжимге айткан мээң сөзүм
"Бодун таныштырар" аян чорукка киришкен сени чурук чурууруңну эки билип алдым. Улам-на эки чуруп, алдарлыг чурукчу болуруңну күзеп, байыр чедирип тур мен.	Мээң эжим

ТАНЫШТЫРЫЛГАНЫ ТӨЛЕВИЛЕП ЧУГААЛАП ӨӨРЕНИИКЕЙ

- 3 1. Эштеривистиң чүнү таныштырып турарын сонуургап көрээкей. Мен бодумнуң сонуургаар чүүлүм дугайында таныштырар мен.

Мени Алдар дээр. Мен Моолдуң төөгүзүн сонуургаар мен. Ынчангаш мен Улаанбаатарда турар Улуг музей дугайында таныштырар күзелдиг тур мен.

2. Алдар чүге мындыг таныштырылга кылганын хоочулажыыкай. Эң-не баштай Улаанбаатарда турар Улуг музейни көргөн болгаш ба?

.....

3. Алдар таныштырылга кылырда, кандыг кандыг сөстөрни ажыглаанын билип алаакай.

Үлөгери:

- Чингис хаан дугайында сонуургаан.
- “Мээң сонуургаан чүүлдери болза”..... , ындыг ужурунан мен” моол аймактар, бо чүүл солун болган дээн чижектиг сөстөрни ажыглаан.

МЕН КҮЗЭЭН КҮЗЕЛИМНИ ТАНЫШТЫРАП МЕН

- 4 1. Сен бодуңну Мөңгүн-оолдан хоочулажып тур мен деп бода.

Үлөгери:

- Сээң күзелиң чүүл? Кандыг кижиги болурун күзээр сен?
Мөңгүн-Оол: Мен алдарлыг хөөмейжи болурун күзээр мен.
- Сээң күзел сорулгаңны дыңнааш, кандыг кижиги болуруңну билип алдым.
Мөңгүн-оол: Улуг өөрдүм адаш.
- Сен бодуңну таныштырып көрнөн адаш.

2. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Мен алдарлыг хөөмейжи болурун күзээр мен

Мээң адымны А.Мөңгүн-оол дээр. Мен бичиимде-ле ыр шоорга сонуургалдыг турган мен. Сургуулумга “хөөмей” дугуйланга кирип бичии бичиинен өөренип эгеледим. Байырлалдарда, чаа чыл концертлеринге киржип ырлаар турган мен. Тос чаштыымда Улаанбаатар кодуга Уругларның мөөрейинге эки киришкеш, Тыва улустуң Кызыл хоорайынга болган “Сарадак” хөөмей наадымынга кириштим. Ооң соонда мен хөөмейни чаавыла эки өөренип делегей чергелиг улуг хөөмейжи болур мен деп бодаар болган мен.

3. Айтырыгларга харыылагар.

- Мөңгүн-оол чүнү таныштырган?
- Мөңгүн-оол чүнү кылып шыдаар?
- Ооң күзели чүүл?
- Мөңгүн-оол чүге хөөмей өөрениир күзелдиг болган?

4. Уруглар! Силер ам үстүнде Алдар биле Мөңгүн-оолдуң таныштырылгазын хоочулашкаш, бодугар дугайында таныштырылга бижигер.

Таныштырылганы канчап бижир бис?

Кымга, чүнү таныштырарын төлевилээр	Таныштырар чүүлүнүң чүзүн тодарадып, делгеренгей аайтырын төлевилээр	Бодун таныштырарда, кандыг сөстөрүни ажыглаарын төлевилээр
Мен		

Чижээлерге: Күзел сорулгазын таныштырып, аайтыр чугааны төлевилээр.

Үлөгери:

- Мээң адым
- Мээң күзел сорулгам болса,
- Мен күзел сорулгамга чедер дээш, ... чүүлдерни кылыр мен. Мен ... чүүлдерни кылыксаар мен.
- Менде ... эки шынарлар бар. Бо эки шынарларым мени күзээн күзелимге чедирер дээринге идегелдиг мен.
- Мен күзел сорулгамга ... чедер мен. Мен ... эки кижиге боп, эки чурттаар мен.

5. Кылган төлөвилелигерни таныштыргар.

Чугаалаарда:

- Сөзүн тода дыңзыг аайтыр.
- Бодунга идегелдиг, доктаавайн аайтыр.
- Өске кижилерни бодунга кайгандырып, сонуургалдыг кылдыр аайтыр.

6. Кичээнгейлиг номчугар. Төлөвилел кылырда чүү чугул?

а. Мен күзел сорулгамны бижийим.

Бодунуң күзел сонуургалын эгезинге бижиир.

Кылган болгаш кылыр чүүлдерин кол кезээнге бижиир.

Күзээн күзелинге канчап чедерин соонга бижиир.

б. Адаанда ийи кезектен сагыш ап бижигер.

Мээң күзел сорулгам болса	Мен чүнү күзээр мен?
<i>Ажыглаар сөстери:</i> келир үеде, сорулга, сонуургал, көвей чүвени чаавыла, шаг үени ажыктыг эрттирер, күзелим.	<i>Ажыглаар сөстери:</i> кичээнгейлиг, чүткүлдүг, күзээн күзелимге чедер дээш, чурумнуг.

в. Мен эжимни таныштырып бижиир мен.

Эжиниң дугайында таныштырылга бижиирде, адаанда айтырыглар аайынан канчап бижиирин бодап, төлөвилээкей.

- Эштериңнен кымны таныштырыксап тур сен?
- Чүге ол эжиңни таныштырар сен?
- Эжиңниң чүзүн таныштырар сен?
- Эжиң биле сээң дөөй азы ылгалдыг чүүлүгер бар ба?
- Чүге сагыжыгар катчыыр?
- Эжиңнен чүнү өөренип ап турар сен?

УЛУГ БОЛГАШ БИЧЕ СЕКТЕРНИ ЧИГЕ БИЖИП ӨӨРЕНИИКЕЙ

5 1. Бис үш дугаар ангиге домактың соонга улуг секти бижиirin өөрөнгөн бис. Ам каяа база улуг секти бижиirin көрүп билип алаакай.

- а. Домактарны номчугар.
1. Эрте туруп өөрениикей.
 2. Гимнастик кылып чаңчыгыкай.
 3. Диштеривисти чуп өөрениикей.
 4. Даң бажында шайывысты ижип чаңчыгыкай.
 5. Кичээлге шаанда барып тураакай.

Улуг секти домактың сөөлүнгө бижиир, база.....

- б. Сөзүглелди номчугар.

Мен А.Мөңгүн-оолдуң дугайында дыңнааш, чоргаарландым. Моол улустуң эң-не баштайгы Олимп аваргазы Н.Түвшинбаяр Булган аймакка төрөөн.

Биче секти шын бижип өөрениикей

2. Домактарга ? ! , . Айтырыг, кыйгырыг, улуг сек, биче сектиң кайзын каар бис?

- а. Адаштар чайгы дыштанылгагарны эки эрттирдигер бе
- б. Мен чайын Беш-Богдага дыштандым
- в. Оо чаражын

3. Тодараткан сөстөрнүң аразынга айтырыг, кыйгырыг, биче сектиң кайзын каар бис?

- а. Моолда **Хөвсгөл Увс Буйр Өгий** деп аттыг хөлдер бар.
- б. Алдай дагларында **адыг дилги бөр буга маны** деп амытаннар чурттаар.

4. Домактың утказын тайылбырлаакай. Биче сектен чүнү ылгап турарын хоочулашкар.

Демир, балдынан ыяш чарды.

Демир балдынан ыяш чарды.

МЭЭҢ ҮЕ ЧЕРГЕМ

6 1. Сөзүглелдерни кичээнгейлиг номчугар.

Турк

Найыслал хоорайы: Анкара

Турк улустуң улуг кезии Азида турар. Барыын талазы Европта турар. Турк оранның ортаа кезиинде бедик, шөл черлер турар болгаш тараа тарыырда эки болур. Чылда оран ораннарнан көвей аян чорукчулар кээп чоруп турар.

Али

Мээң адымны Али дээр. Мен аачам, авам, энем, үш дуңмам, агаларым, даайларымнан кады Турк улуста чурттап турар мен. Бистиң өг-бүлевисте төөзү катчыырда он сес кижиге бар. Бис өөрүшкүлүг чыргалдыг чурттап турар бис. Авам, аачам ийи ажылынга чоруй баарда, мен кыдыымда ойнаар кижилерлиг, чааскаанзыравайн турар мен.

Норвег

Найыслал хоорайы: Осло

Норвег болса Соңгу Европтуң ораны болур. Соңгу чүгүндө Соңгу Дош Далайы турар. Улуңгуюнда арга ыяштан шыптынган чер. Улуг улуг фермнер бар. Кижилери улуңгуюнда балык ажил-агыйын кылып турар.

Кристин

Мени Кристин дээр. Мен Норвегде дагда бичии тосгонда чурттап турар мен. Даглары кайгамчыктыг чараш көстүүр база дагны ол ши ак хар шып каан турар. Тосгон бичии болгаш мен үргүлчү-ле көвей кино театрлар, садыглар турган болса деп күзээр мен. Көвей чылдар бурунгаар маңаа көвей аалдар көжүп келгеш, көжүп чоруй барган деп авам, аачамнар чугаалап турган. Мен хар дошка хүннүң-не тайып ойнап турар мен.

2. а. Үстүндө сөзүглелдерни дагын номчууш, бодугарны таныштырып бижигер. Дарыйгы үлегерге таарты бижигер.

Моол

Найыслал хоорайы:

.....

.....

.....

.....

б. Оюуннуң бижиинин дөөйлештирип бижигер.

Оюун

Мени Оюун дээр. Мен чурттап турар мен. Мен кидис өгдө чурттаар мен. Кидис өг ыяш уну болгаш хана, хараачалыг, кидис, бирзээнтинен шывар. Агаары сүрлүг эки болур. Кидис өгдө көвей өрээлдер турбас. Ынчалза-даа бис аачам, авам болгаш агаларым, угбаларымнан кады хөглүг чаагай, аас-кежиктиг чурттап турар бис. Өөвүс чылыг чаагай.

7 1. Делегейде оран ораннарда чурттап турар үе чергелеривиске таныжыкай.

Уруглар сургуулунга

Делегейниң чүк чүгүндө янзы-бүрү сургуулдар бар. Өөрениир кичээлдери, өөрениир шаглары, сургуулдуң тудуг бажыңы, чурттаар өглери база янзы-бүрү болур. Ынчангаш сөзүглелди эжиттир кичээнгейлиг номчуукай.

Абдул

Мени Абдул дээр. Мен Бангладеште чурттап турар мен. Мен улуг аас кежиктиг мен. Чүгө дизе бистиң тосгонда сургуул бар. Харын чамдык тосгонда сургуул турбас. Бистиң сургуулувуста алдан өөреникчи өөрениир, чаңгыс башкылыг бис. Бистер номчуур, бижиир, сан бодаарыңга өөрениир бис. База кадыкшыл, ажил-агый кичээлдерин өөренип турар бис. Кичээливис даң бажында улуг изий бээринен мурун эрте эгелээр. Дүшке чедир кичээливисти өөренип дооскаш, дүүш соонда өг бүлевистиң ажил-агыйыңга дузалаар бис.

2. Абдулга чагаа бижип көрээкей.

Чагаа

Экии Абдул

.....

.....

.....

.....

3. Сен бодуңнуң сургуулуңну чүү деп таныштырар сен? Сургуулугарны таныштырып бижигер.

Таныштырылга

Мен сургуулда өөренип турар мен. Бистиң сургуулувус

.....

.....

.....

4. Кичээл соонда онаалгаңны күүседип кааш, кылыр дуралыг чүвеңни бижии.

8 1. Номчугар.

Бистиң өөвүс

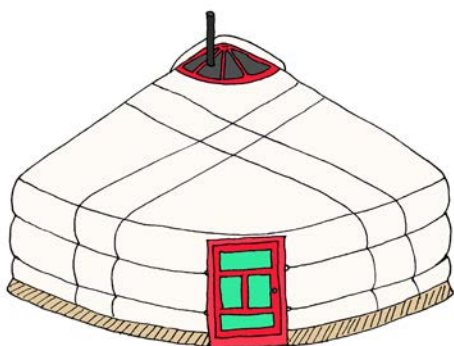
Амыдырап чурттаар бажыңывыс бистиң өг оранывыс болур. Өг бүлевистен кады дыштанып, удуп, ойнаар черивис болса өг оранывыс. Бөмбүрзектиң кай черинде-даа кижилерниң чурттаар өг ораны өске өске болур. Чамдыктары дөрбелчин бажыңда чурттаар болса, чамдыы бичии урачада чурттаар. Кижилерниң чурттаар өг ораны агаар бойдуска, чер чуртунга таарышкан болур.

2. Адаанда сөстөрни ажыглааш, сөзүглелди четкилдеп бижигер.

Ажыглаар сөстөр: будуп каар, Моол, Саран, төгерик хевирлиг, аянныг, Ыяш, Кидис, өг бүлевистиң, көжүрери

Мен

Мени дээр. Мен оранда чурттап турар мен. Мээң чурттаар өөм улуг..... болгаш ону “кидис өг” деп адаар. ханалыг. болгаш бирзээнтинен шып каан болур. Мээң өөмнүң ишти чылыг болгаш Өг иштинде эд херекселдерни чидиг чараш өңнернен Кидис өг болса, бистиң удуп дыштаныыр, чемнениир, ойнаар өрээливис болур. Өгнү амыр.

9 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бистиң келир үевис

Бис төөзүвүс келир үевисти эки болурун күзээр бис. Оран ораннарның уруглары бот боттарының күзел сорулгалыг.

Коля

Мен улуг болгаш делегейивисте аң-амытаннарны хамгаалаар, суг далай, хемнерни арыг шевер тургузарыңга дузалаар кижини болуксаар мен. Чамдык амытаннар дооступ, чидип турарыңга улуг-ла муңгараар мен.

2. Эжиңниң күзел сорулгазын дыңнап алгаш, өске эштериңге таныштыр.

Мээң эжим

.....

.....

.....

.....

- 10 1. Сөзүгелди номчугар.

Бистиң дуралыг чемивис

Делегейниң оран ораннарында чурттап турар кижилер көвей янзы чемнерни чиир.

Антонио

Мени Антонио дээр. Мен Италда чурттап турар мен. Пицца чиир дуралыг мен. Мээң чиир дуралыг пиццамда быштак, помидор, эът, ногаалар турар. Дыштанылга хүннеринде аачам иелээн пицца кылыр бис.

2. Айтырыгга харыылагар.

Чүнүң дугайында номчудуң?

.....

3. Сөзүглелди номчуун соонда өөңге кандыг аъш-чемнерни канчап кылырыңның дугайында, чүнү чүнү холуурунуң дугайында эжиң-биле хоочулашкаш бижигер.

.....

.....

.....

.....

4. Бистиң чип турар аъш-чемнеривисти төөзүн бодувустуң оран чуртувуста кылбайын турар. Аъш-чемнерни каяа, кажан кылганын көрүп алгаш, хоочулашкаш бижигер.

.....

.....

.....

.....

5. Кай оранга кылганын черниң чуруунан тып хоочулажыыкай.

11 1. Моол ораннан Оюун эш-өөрлеринге бодунуң шүлүкке дуралыын, кым деп чогаалчының шүлүүн номчуурунун дугайында таныштырган. Ол Тыва улустуң алдарлыг чогаалчызы, уругларга шүлүк бижиир Чооду Кара-Күске чогаалчыны таныштырган. Оюун эң ынак шүлүүн номчуун.

а. Оюун чүнүң дугайында шүлүкке ынак?

Дөмей-дөмей

Анайларым ийи -
 Артыында-ла ийис.
 Дөмейлери аажок-
 Дөңгүр-дөңгүр, көк-көк.

Кулактары бичии-
 Кулбугур-ла шумаш
 Моюннары база
 Мончуктарлыг-чараш

Ындыг болгаш олар
Ылгалышпас элдеп.
 Эптиг улус ынчангаш
 Эргеледип чаптаар

Анайларым бодум
 Азыраар мен, ол-ла
 Авам, ачам, харын,
 Амыраар, амыраар!

Чооду Кара-Күске

2. Тодарадып каан сөстөр анайның чүзүн илереткен сөс болур? Соңгуп аайткар.

- а. Чаштыыкы овур хевирин
- б. Кылдыныын

3. Силер чүге ынак силер? Тодарадып бижигер.

.....

.....

.....

4. Сөстөргө кожумактарны канчап немеп бижин? Сөстү уткалыг кезектерге чарып бижигер.

чаптаар –

азыраар –

амыраар –

5. Шүлүктү доктаадып алгаш, аянынг номчугар.

ЧАЛАЛГА БИЖИП ӨӨРЕНИИКЕЙ

- 12 1. Чалалганы номчугар.

ЧАЛАЛГА

Эргим эжим Чиңгиске

Чаа чылдың оюн тоглаазынга кээп киржиурин чалап тур бис.

Сумуннуң Театрынга

2017 чылдың 12 айның 26 хүнү

10⁰⁰ шагда

Аялга каттыжыышкыны

2. Чалалганы номчугар.

ЧАЛАЛГА

Эргим хүндүлүг силерни

*Оглувус Мерген-оолдуң төрээн хүн байырпалынга
чедип кээригерни чалап тур бис.*

2017 чылдың 5 айның 10 хүнү

12⁰⁰ шагда

Ачазы: Кежик

Авазы: Аяна

Артыш кафеге

3. Чалалгага чүнү бижип болурун чыксаадып бжиикей.

✓ Кымны чалаар.

.....

✓ Чүге чалаар.

.....

✓ Кажан, каяа келир.

.....

✓ Кым азы кандыг чер чалаан.

.....

4. Эжиңни төрөөн хүнүңге чалаан чалалга бжи.

Чалалганың сөзүн көвей янзы кылдыр бижип болур.

ЧАЛАЛГА

Хүндүлүг эжим Айдың
Өртемчейге төрөөн хүнүмнүң байырлалыңга **чедип келириңни** чалап тур мен.

2018 чылдың 2 айның 20 хүнү

10⁰⁰ шагда

Өлчей ресторанга

Эжиң Маадыр-оол

5. Чалалгада бжиин сөстөрни хоочулашкар.

чедип келирин –

киржиирин

саадаарын

моорлаарын

чалараарын

ЧАЛАЛГА

Хүндүлүг Кежик силерни
Сургуулувустуң Спорт клубунуң **ажыдыышкынынга** кээп киржиригерни чалап
тур бис.

2018 чылдың 10 айның 01 хүнү
10⁰⁰ шагда
Клуб кежигүннери
Ажыдыышкын Спорт цогдолборга болур.

6. **Чалалгада тодараткан сөстөрни хоочулашкар. Дарыйгы сөстөр кирген чалалгалар бижигер.**

**Ажыдыышкынынга
Байырлалга
Шайлалгага
Наадымга
Найрга
Чарышка
Өөредилгеге**

7. **Чалалгаларны номчугар. Кандыг частырыглар барын тыпкаш, чазап бижигер.**

Чалалга-1

Эртинеге

Эжим сен мээң төрээн хүнүмге кел. Сени манаар мен.
Сарыг-оол

Чалага-2

Чырык өртемчейге төрээн хүннүң шайлалгазынга келгер.

2016 чылдың 11 айның 11 хүнү
14⁰⁰ шагда
Артыш кафе
Оюунаа

8. **Чалалга бжиш, хынап хоочулашкар.**

Чалалга

.....
.....
.....

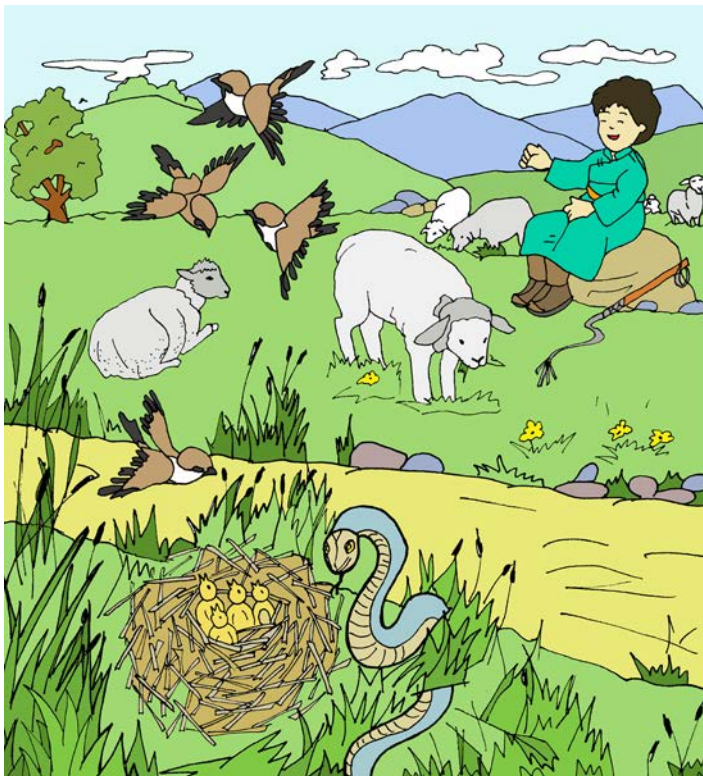
БОДААНЫН ЧӨП, ААЙЛЫГ, БАШТЫГ ИЛЕРЕДИИР

- Сөзүглелдин эгези, кол кезээ, түңнел кезээн танып, утка харылзаазын ылгап өөрениир.
- Эң-не баштай сөзүглелди кичээнгейлиг номчуур.
- Сөзүглелди билип, билген чүүлдерин чиге аайтып, бижип шыдаар болур.
- Сорулгага таарты медээ бижип өөрениир.
- Ниити болгаш хуу чүве аттарын ылгап номчуур, аайтыр, бжиир.
- Демдек аттарын катаптаар.

Сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээн ылгап танып, утка аайы-биле канчап холбажып турарын билип алаакай

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуур.
2. Сөзүглел беш кезектен тургустунган. Мында кым-бир кижидөрт кезектиг кылдыр кирип каап тур. Номчууш, кезектерин чазагар.
3. Өңнеп каан сөстөрни башкыгарнан кады утказын тайылбырлап, билип алгар.

Өскениң дузазы бичиилевес

Кижидөрт амытанның кызыл оруунга бора кушкаштың чазап каан уязы. Уязында кыска мойнун сунуп, аксын ажып чем дилээн дөрт чараш аазатпай. Аазатпайларның кыдыында бажын өрү сүүреткен, кулаш кире узун, хара сагыштыг шоокар чылан. Чыланның ыяк-ла үстүндө чартык кулаш кире чедер, четпес черде агаарда азып каан кептиг турар чаңгыс кушкаш. Өске кушкаштар айыылга таварышкан чаңгыс адажын авыраар аргазын тып чадап, демей-ле ыңгай бээр ужуп сандараан турган. (1)

Бо бүгүнү хойчу оол көргөш, алаң боп ужурун билбейн кезек кайгап турган. Көөркүй бора кушкаш бар-ла шыдалынан адыш

оюнча салгынын чайып, тын темечеп турарда, чылан ол ийиниң аразында аргажок бичии чай калганын билген. “Аа, бо чүдек чылан чараш бичии аазатпайларны сыыра деп турар иргин” дээн бодал оолдуң сагыжыңа чаа-ла кирип келген. (2)

Кандыг-даа болза кушкаштың аазатпайларын хамгаалаар херек деп бодааш, чыланның бажын орааштыр хавыткан. Шывырткының кыска баа чыланга дегсе-даа, тообайын сиден аразы куду кирип чоруй барды. Тын менди калган бичии бора кушкаш-даа ужуп чоруй барган. Хойчу оол бир бора кушкаштың тынын авырадым деп улуг чүве бодаваан-даа, кезек болгаш ол таварылганы уттуп каан. Унуун каш хонган соонда, хойчу оол хоюн кадарып чорууш, суггур үскенге кирип сандараан. Хойнуң бир шазын хавырып алырда, бир шазы **сүрнүккеш**, чаңгыс кижичи канчап-даа күш четпес хире болган. Ынчангыжа кажан, кайыын келгени билдинбес көвей бора кушкаш үнүп келгеш, хойну баштап турган өшкүлөрниң карак, кулаан салгынынан часкап, чамдыктарының аксы, хаайын соктаар деп коргудуп эгелээн. Ынчап шииткиткен **сергеш**, кунан хойлар өскелерин баштаарын койгаш, чандырлып баштаан. Боттары биче болса-даа, **бүлөзи көвей** кушкаш мынчап хой, өшкүнү **чандырып**, үскенни өткүрген. (3)

Дыл билбес бичии бора кушкаштарга чедир өскелерниң дузалаанын утпайын, дагын дуза чедирип шыдаар иргин. (4)

3.Далхжав

4. Онаалгаларны кылгар.

- Хойчу оол хоюн кадарбышаан чүнү караптап олурган?
- Аазатпайларның тынын кым, канчап авыраан?
- Хойчу оолдуң хою сүрнүгерде, бора кушкаштар чүге дузалаан?
- Сөзүглелдиң кол кезээн “Аяктың харыызы хүнүнде, аъттың харыызы чылында” дээн чечен сөске таарыштыр домактажыыкай.
- Чогаалчы биске чүнү аайтыырын күзээнин дөрт дугаар кезектен номчуп, түңнеп бижиикей.
- Кезек бүрүзүңге ат бергер.

1. “.....”

2. “.....”

3. “.....”

5. “.....”

4. “Аяктың харыызы хүнүнде, Аъттың харыызы чылында”

- Чечен-оол бижиин тайылбырын башкызыңа көргүзерде, “Эки иргин. Частырыглыг беш сөстү чазап каар болса, оон-даа эки болур иргин” дээн. Чечен-оолга дузалаакай.
- Тайылбырда частырыгларны тыпкаш, кыдыраажыгарга чазап бижигер.
- Чечен-оолдуу кептиг кезек бүрүзүңге кандыг ат бергенигерни тайылбырлагар.

Дөрт дугаар кезекке “Аяктың харыызы хүнүндө, Аътың харыызы чылында” дээн ат берейим деп бодадым. Чүгө дээрге сөзүглелде “Ынчангыжа кажан, кайыын гелгени билдинбес көвей бора кушкаш үнүп келгеш, хойну баштап турган өшкүлөрнүң карак, кулаан салгынынан часкап, чамдыктарының аксы хаайын соктаар деп коргудуп эгелээн. Ынчап шииткиткен сергеш, кунан хойлар өскелерин баштаарын койгаш, чандырлып баштаан. Ботары бичии болса-даа, бүлези көвэй кушкаш мынчап хой, өшкүнү шыдап, үскени өткүргөн” деп бижиин.

5. Сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээн тодарадыыкай.

а. Чирвеш мынчап тодараткан. Ол сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээн чөп тыпкан ба?

Чирвештиң бижиини: Башкы кезекке сөзүглелдин бир дугаар кезээн киирдим. Чүгө дээрге, хойчу оол чыланга чидиртиир деп турган дөрт чараш аазатпайларны иези канчап авыраар деп демисежип турганын, база адажынга дузалаар деп турган кушкаштарның кээргенчиг байдалын көргени дарыйгы болуушкуннарның эгелели болган.

Харын кол кезекке сөзүглелдин ийи, үш, дөрт дугаар кезээн киирдим. Чүгө дээрге хойчу оол көөркүй кушкаштарга дузалап, чыланни багнан хап ойлатса-даа, дуза кылдым деп бодаваан. Ынчангыжа каш хонук соонда, оол хоюн кадарып чорууш, суггур үскенге хою сүрнүккеш, чааскаан күш төкпейн турарда, демги кушкаштар көвей боп кээп, дузалап турганнан болуушкун ыңгай уламчылап тур. Оол, кушкаш ийи бир бирээзинге дузалап турары кол кезек боп тур.

Харын беш дугаар кезээ сөзүглелдин түңнел кезээ болур. Чүгө дээрге “Аяктың харыызы хүнүндө, аъттың харыызы чылында” дээн утканы түңнеп көргүзүп тур.

б. Сөзүглелди номчууш, Чирвештиң бижиинин дагын хынаакай.

Сөзүглел каш каш кезектен тургустунар. Башкы кезээ колдуу чаңгыс кезектен тургустунар болгаш аңаа чогаалчы чүнү көргүзөр деп турарын таныштырып бижиир.

Кол кезээнге болуушкуннуң кол утказын бижиир. Ийи азы оон көвей кезектен тургустунуп болур.

Түңнел кезээ колдуу түңнеп бижиин чаңгыс кезектен тургустунар.

6. Сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээн ылгап, утка аайы-биле канчап холбажып турарын билип алдыгар ба? Ам үстүндө сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээниң утказы канчап холбажып турарын тайылбырлап көрээкей.

Баштай чүү болган?

Уязында чыткан бичии аазатпайларны чылан чиир деп чытканын, база иези кушкаш, ооң өөрлери чыланни ойладып чытканын оол көргөн.

Унуун чүү болган?

Баштай чүү болганнан хамаарап, дарыйгы болушкуннар болган ба? Ындыг болса, тайылбырлап бижигер.

Эң соонда чүү болган?

Кол кезекке кандыг кандыг болушкун болганнан сөзүглел канчап дооступ тур?

7. а. Тыва хемчеглерни билип, аттарын доктаадып алаакай.

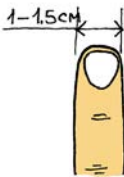
чартык кулаш

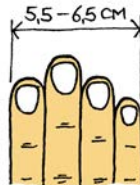
бир адыш (тудум)

бир базым

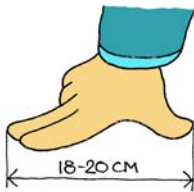
бир илиг (эргек базым)

дөрт илиг

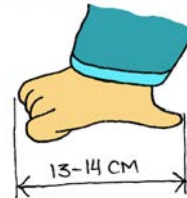
ийи илиг

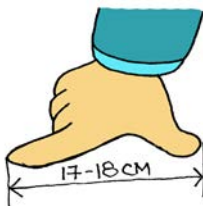
бир карыш

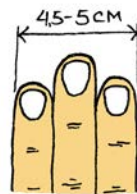
бир кулаш

мур гур сөөм

сөөм

үш илиг

б. Хемчеглерни тайылбырлаакай.

Бир илиг азы эргек базым – бир эргектиң доора дуртунга дең хемчээл.

Бир адыш – чудуруунуң доора дуртунга дең.

Карыш – хере сунган улуг болгаш ортаакы эргектерниң аразында хемчээл.

Кулаш – ийи талазы куду хере сунган холдарның эргектер баштарыга чедир хемчээл.

Базым – кылаш үезинде бир буттан өске бутка чедир хемчээл.

Сөөм – хере сунган улуг эргек биле аайтыыр эргектиң аразында чедир хемчээл.

в. Дарыйгы хемчеглерниң аттарын номчууш, башкыгарнан болгаш улуг улустарнан сурап билип алгар. Чуруун чуругар.

а. Дөр хире (кидис өгнүң эжиинен дөрге чедирги хемчээл)

б. Аргамчы дурту (аът аргамчыыр аргамчының узуну хире хемчег. 11-13 кулаш турар)

в. Өг аразы хире (кады олурган ийи өг аразы хире хемчээл)

г. Аал аразы хире (кожаа олурган ийи аал аразы хире хемчээл)

д. Өртээ хире (ийи өртээ аразы хире хемчег. 25-30 км турар)

г. Хемчеглерниң моол дылда аттарын билип алгар.

ийи илиг	илиг
үш илиг	дөрт илиг
бир адыш	сөөм
карыш	чартык кулаш
кулаш	бир базым

д. Тыва дылда болгаш моол дылда хемчеглерниң аттарын ажыглап, домак чогаадып бижигер.

Үлөгери: а. Саң өгнүң эжиинен үш базым хире черде турар. б. Сан гэрийн хаалганаас гурав алхам газарт байрладаг. в. Карыш четпес балык өлүрүп болбас дээр. “Төө” хүрэхгүй загасыг барьдаггүй.

2. 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.
2. Тоолдуң башкы, кол, түңнел кезээниң дес дараалалы чөп бе?
3. Чогаалдың башкы, кол, түңнел кезээ утка аайы-биле холбажып чоруур дээрзин дарыйгы тоолдан дагын номчуп билип алаакай.

Адыгны шииткээни

(Орус улустуң тоолу)

Амытаннар тайга ээзиниң чүдек бүдүүлүк байдалын бодунга ойлгудуп билдирер дээш, адыгга каш-даа катап аайтса-даа, ол дыңнаарын-даа күзевээн. Канчаар аргазы доостууш, амытаннар ону тайганың шүүхүзүнге берген. Амытаннар шүүхү үезинде адыгга өкпелээнин билдирген. Көптүң мурнунга мындыг эпчок байдалга кирген. Ол кемин билип ыятканында арнын суггар чер чок болган.

Эрте бурунгу шагда тайга ээзи адыг амытанның амыр-чимир амыдыралынга улуг-ла багай чүве кылып турган. Ол дыңзыг дыңзыг алгырып, ыяш будукту сы дыртып, куштарның уязын бузуп турган.

Тайганың шүүхүзү адыгга бир кыжын уязынан үнбейнен удуп чыдар яла берген. Ол-ла шагнан бээр маажык буттуг адыг бодунуң багай чаңын билгеш, берген ялазын эдилеп, кыжын ижээр болган иргин.

4. Чиге харыыны тыпкар. Дарыйгы домактар сөзүглелдин кай кезээ?

- а. Ол-ла шагнан бээр маажык буттуг адыг бодунуң багай чаңын билгеш, берген ялазын эдилеп, кыжын ижээр болган иргин.

а. Башкы

б. Кол

в. Түңнел

- б. Эрте бурунгу шагда тайганың ээзи адыг амытанның амыр-чимир амыдыралынга улуг-ла багай чүве кылып турган.

а. Түңнел

б. Кол

в. Башкы

5. а. Адыг чүге ижээр болган? Чиге харыыны соңугар.

1. Амытаннар шииткип каан.
2. Адыг бодунуң багай чаңын билгеш, амытаннарның берген ялазын эдилеп, кыжын ижээр болган.
3. Адыг бурунгу шагнан бээр ижээп турган.

- б. Бурун тайга ээзи кандыг чаң үндүргөн?
- в. Тайганың шүүхүзү адыгны канчап шииткен?
- г. Адыг чүгө кыжын ижээр болган?

6. Дарыйгы сөстөрнүң моол дылда орчуулгузун сурап бижип алгар. Моол дылда сөстөрнү доктаадып алгар.

- а. бүдүүлүк –
- б. яла –
- в. шүүхү –
- г. ойлгудар –

**ӨӨРЕНГЕН, БИЛГЕН, НОМЧУУН ЧҮҮЛҮВҮСТҮ ААЙЛЫГ,
БАШТЫГ ААЙТЫП ӨӨРЕНИИКЕЙ**

3 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар. Болушкуннуң дес дараазын кичээнгейлиг көргөр.

Чечек чок ваар

(Солонгос улустуң тоолу)

Эрте бурунгу шагда чечен мерген угаанныг бир хаан амыдырап чоруун. Хаанның чажы улгадып, ажы төл чогуңга улуг муңгараар турган.

Бир-ле хүн хаан “Күрен улустуң эң-не шынчы оолду азырап алайым” деп бодап, бүгү оолга чечектиң үресинин тарадып бергеш, “Бо үресиннен эң-не коюу чечек өскүрген оолду азы уругну азырап алыр мен” дээн иргин.

Оол бүрүзү үресинни олурткаш, хүнде-ле суггарып, арчылаар болган. Сон Ир дээр оол канчап кичээнсе-даа он хонукта, чартык ай, бүдүн ай болса-даа, ваарлыг чечээ үнбээн. Сон Ир оолдуң аргазы дооступ авазынан:

- Кандыг аайлыг чүвөл? Мээң тарыын чечээм чүгө өспейин тур? - деп сураан. Дең-не сагыжы човап турган авазы:

- Өске довуракка тарып көрнөн - дээн. Сон Ир өске довуракка олуртса-даа, база-ла өспээн.

Ынчап тургужа хаан чечээн көөр хүнү болган. Оолдар коюу хевин кеткеш, ваарлыг чечээн туткаш, кудумчуга үнүп келген. Оолдар бүрүзү хаанның үе салгакчызы болурун күзеп турган. Чүү болган деп бодаар силер. Чечекти көргөн хаанның шырайыңга өөрүшкү көзүлбээн.

Хаан өөнүң эжииниң аксында куруг ваар сава тудуп, ыглап олурган Сон Ирни көргөш, “Сен чүгө куруг ваарлыгы тур сен?” деп сураан. Сон Ир карааның чажын аштап, чечектиң үресинин канчап тарып, канчап арчылап турганын айткаш, база “Бир кижиниң тарып каан явлыынан бирни чөпшээрел чок оорлап алганымга кеземчи берип тур иргин” деп айткан. Хаан ону дыңнап Сон Ирни куспактааш:

- “Бо-ла мээң шынчы оглум иргин” - дээн.

Улустар “Хаан чүгө куруг ваарлыгы оолду азырап алган болду?” деп хөлзээрде, “Арат чонум, оолдарга мен быжырып каан үресин берген мен” деп тайылбырлаан. Улустар ону мактап, бажын доңгаңнадыырда, өске үресин тарыын коюу чечектиг оолдарның арны кызыгылай барган.

2. Айтырылгарга харыылап, тоолдуң болушкунун дес дараанан айткар.

- а. Хаан чүгө муңгараар турган?
- б. Хаан чүү деп бодаан?
- в. Оолдарга чүү тараткан?
- г. Тарадып бээрде, хаан чүү деп айткан?
- д. Үресинни оолдар болгаш Сон Ир канчанган?
- е. Сон Ирниң үресини өскөн бе? Авазынан чүү деп сураан?
- ё. Хаан чечээн көөр хүнде оолдар чүлөр тудуп барган?
- ж. Сон Ир чүгө ыглап олурган?
- з. Хаан кымны оол кылдыр азырап алган? Чүгө?
- и. Сон Ирниң үресини чүгө өспээн?

3. Тоолдуң түңнел кезээн дүжүрүп бижигер.

.....

.....

.....

4. Айтырыгга харыылагар.

- а. Хаанның чечен мерген угаанныын канчап билдигер?
- б. Тоолду "Чечек чок ваар" деп чүгө адаан?
- в. Хаанның оглу болурунан шылгараан Сон Ир өөргөн ирги бе?
- г. Хаанга оглун азырадыыр иениң сеткили кандыг турар ирги?
- д. Сон Ирни сен кандыг кижини деп бодап тур сен?
- е. Бир эмес сен Сон Ир турган болсаң, канчаар турган сен?
- ё. Бир эмес сен өске оолдарның орнунга турган болсаң, канчаар турган сен?

5. Сөзүглелди дагын номчууш, башкы, кол, түңнел кезээн ылгап аайткар.
 6. Сөзүглелден чүнү билип алдыгар?

Улустар шынчы, шудургу
чаңны эки көөр.

Өскелерни мегелеп чорууру
ыядынчыг.

7. Сөзүглелдиң утказынга таарыыр чечен сөстен тып аайткар.

- а. Сөзү чиге болса, б. Бижек хынында,
 Үүлези чиге. Сөс шынында.
 в. г.

- 4 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Чагар-оът

Чагар-оът кайда-даа өзүп турар. Аалдар болгаш албан черлериниң кажаазының иштинде-даа турар. Куу чоога болгаш хоктуң черинде-даа элбек турар. Ногааның талбайзы болгаш хем кыдыынга-даа өзер.

Чагар-оътту көвей янзынан хереглээр. Эжем малын тежээр дээш кадырар. Энем эмнээшкининге ажыглаар дээш хадаглаар. Аачам хуушуур кылыр дээш чыыр. Авам маск кылып, арнынга каар. Угбам чажын өскүрер ужун хандылаар. Харын мен-не шактырып алырынан коргар мен.

2. Айтырыгга харыылап, шын харыыны соңугар.

А. Эжези чагар-оътту чүмеге ажыглаар?

- а. Кадыкка ажыглаар.
 б. Эмнээшкинге ажыглаар.
 в. Малды тежээринге ажыглаар.

Б. Чагар-оъттан бодугарны канчап хамгаалаар силер?

.....

В. Чагар-оътту канчап чөп кезип алыр?

3. Домакты делгередиб бижигер.

- а. Чагар-оътта А, С, К витаминнер турар.
- б. Чагар-оът мага-боттуң күжүн сергедиир.
- в. Үнүштен кылган эмнерге чагар-оътту улуг холуун турар.

4. Сөзүглелден чүве аттарын тып бижигер.

Падеж кожумактыг чүве ады	Чаңгыстың санында чүве ады	Көвейниң санында чүве ады	Хуу чүве ады

5 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Чадаг-кас

Чадаг-кас делегейниң эң-не соок черинге амыдыраар. Ынчалза-даа бичии чумургазы, аазатпайлары, давыыраа доңмас. Ужуру аачалары оларны сооктан хамгаалаар. Аачазы чадаг-кас чумургазын иштинде дүк аразынга будунуң кырынга кирип чылыглаар. Кышкы соок дүвүде чадаг-кастар бир черге мөөңнежип бир-бирээзинге чылыын берип, боттарын болгаш ажы-төлүн хамгаалап турар. Аачазы чадаг-кас үш ай хире чем чивейн оглун азыраар. Авазы боо хуусаада далайга барып балык-биле чемненип, аазатпайларынга чамдык чемин эккээп кузуп бээр.

2. Сөзүглелди дагын номчууш, бот бодугарга айтырыг каап, домакташкар.

Үлегери: Чадаг-кас кыжын чумургазын канчап чылыглаар? Чадаг-кас кай хире үүр чемненбейн оглун азыраар? Чадаг-кастар кыжын чүге доңмас?

3. Билир куштарыгарның адын адагар.

4. Куштарның адын кыжын бистиң черге чурттаар, чурттавазынан ылгап бижигер.

Чадаг-кас, сааскан, өдүрек, эзир, хара кас, делдиген, торлаа, аңгыр, ак кускун, карган, ёла, дагаа, дас, дуюраа, итпик, көлжүргөне, бора кушкаш, таан, улар, хек, агыынак.

Кыжын бистиң черге чурттаар куштар	Кыжын бистиң черге чурттаваз куштар

5. Эки билир кужугар дугайында чогаадыг бижигер.

6. а. Сарыг-оол бодунуң эки билир кужунуң дугайында чогаадыг бижиин. Кандыг куш дугайында бижиинин дарыйгы тывызыкты тыпкаш, билип алгар. Сарыг-оол чогаадыынга ат бербээн. Чогаадыгны кичээнгейлиг номчууш, аттан бергер.

Ток-ток соктаарда, бажым аарыыр,
Токкулады кезек соктавааза кырным аштаар. Ол чүүл?

Торга арга ыяштыг черге чурттаар. Ол ыяштың хоралыг куртун узуткап турар. Ону арганың эмчизи дээр. Торганың хаайы шиш болгаш быжыг, кулаа ыяш иштинде курттуң шимчээшкинин дыңнаарда ончагай дыыжы. Ыяшты токкулады соктап үттээш, куртту ушта тыртып чиир. Кыжын кадың, шиви, чочагайның үресинин уштуп чиир. Торга чумургазынга уя-даа кылбас. Олар ыяштың хозу, коңгул үтке өзер.

б. Чогаадыгда утказы билдинбес сөстөр бар болса, өскелернен сурап билип алаакай.

Чижээлээрге: коңгул – дээрге ыяштың хос үдү. Чамдык куш болгаш аңнар коңгулга уя чазап чурттаар.

в. Сарыг-оолдуң чогаадыында торга дугайында биживээн, өске билир чүүлдеривисти немеп аайтыыкай. Шур биле Аңгыр ийи дарыйгы чүүлдерни немеп айткан.

Делегейде 30 төрөлдің, 200 янзы торга бар. Моолда ооң 6-7 янзызы турар.

Эң бичии торга 7 гр аар, 8 см узун болур.

- г. Сарыг-оолдуң чогаадында частырыглыг сөстөр бар болса, тыпкаш чазап бижиикей.
- д. Адаанда сөстөрниң моол дылда орчуулгузун билип алаакай. Моол дылда сөстөрни доктаадып алаакай.
- а. торга - б. курт - в. шиш -
- г. шимчээшкин - д. дыыжы - е. ушта тыртар -
- е. Торга кушту хамгаалаарын, бойдуска ооң ажык дузазын арагарда домакташкар.

Шур: Торга делегейде эвээжеп турар куш.

Аңгыр: Эвээжеп турар кушту хамгаалаар херек. Канчап хамгаалаар бис?

Шур:

Чечен:

Аңгыр: Торганы улуг ажык дузалыг куш дээр. Ажык дузазынан меңээ аайтып бергернен?

Чечен:

Шур:

6 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Ном бичилерниң адажы

“Ном болза өртемчейни көөр соңку” дээн орос улустуң улуг чогаалчызы М.Горькийниң аныяктарны эртемниң ак оруу куду кыгырган чагыы турар. Номну далай теңгис, бедик даг, алгыг делгем хову, аяс дээдиске деңнээн. Эки номну мерген дузалакчы, өөредиир башкы, хараңгыда херел, орукта эки адаш, чиир чем, ижер сугга дөөйлөп аайтыр. Өртемчейниң эки чагайын чүге-даа деңнеп болур. Ынчалза-даа ном болса арат чоннуң бүдүрген кайгамчыктарның иштинен эң-не дээди кайгамчык болур. Номну номчуп, улам-на угаанныг боп, ыраакты бодап көөр херек. “Сен кайы хире улуг номчуур сен, мөн ол хире сени кым болуруңну аайтып бээр мөн” дээн сөс бар. Ном номчувас кичи кажан-даа эртемниг, угаанныг болбас.

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Эки номну чүнөн дөөйлээр?
- б. Номну чүгө “Өртемчейни көөр соңку” деп адаан?
- в. Силер ном номчуур дуралыг силер бе? Чүгө? Чүнүң дугайында номнар номчуур дуралыг силер? (тоол, аң куш, амытаннар дугайында...)

3. Номну канчап эдилээр дугайында домакташкар. Дарыйгы сагыштарны үлегер кылдыр алгар. Үлегерлер:

Номну орбас, хирлетпес, сыкпас.	Номну хүндүлээр, куду кагбас.
Номнуң арыннарынга чүве бживес.	Бир-бирзигернен ном харамнанба.
Ном садып алырга теңге харамнанба.	Шөлээнниг үеде ном номчуукай.

4. Номну канчап номчуур ёзуннуг бис? Бодааныгарны бижигер.

Номну карактан карыш ажыг чайлыг тудуп номчуур.
.....	Ангиге номчуурда, ыт шимээн үндүрбейн иштинге номчуур.

5. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алгар.

Чугаалажып төнбес делгем эртине
 Хереглеп ханбас түмен далай
 Хая көрнүп чалданбас эргим эш. Ол чүүл? (.....)

- а. суг, далай б. эртем, ном в. эш, өөр

6. Көзенекте үжүктернен чечен сөс тып номчугар. Тыпкан чечен сөзүгери бижип алгар.

А	Э	Б	А	Й
Э	Р	Д	Е	М
Е	Г	Н	О	М
Д	Е	А	Г	О
С	М	Э	Ж	Н

7 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Күске, ном ийи

Өгге кирип келген **күске** шуут-ла дөжөк алдында күрөң **сүңкүк** ишти куду кире барган. Сүңкүк ишти дас хараңгы. Ында чаңгыс ном, ийи үш кыдырааштан өңге чүве түкте чок. Күске номнуң өнчээнэн ызырып тыртарда, ном дыңзыг ёолап:

- Сен чүүден кээргээр сагыш чок амытан сен? Хүнзедир хараңгы савага чыдып бир муңгарап, сеңээ ызыртып база бир аарыыры кежээ иргин.

- Чоок көрүп билир ээзи чок сени ызырып, оруп чиирде канчаар чүве? - дээш күске катап доңгаш дээрде, ном кадыг каптасынынан хаайынга каккан. Күске:

- Шыдамы улуг ном иргин сен. Ча, канчаар дыдар **саазын** эвээжээн эмес - дээш үнер дээрде, ном кыгыргаш:

- Ча, ча өкпелеве. Амды ийилээн адаш болаакай. Сен мээң ээмни эртем номун өрү тыртарынга дузалаш - дээн.

Ынчангаш ном, күске ийи эш өөр боп, салаң **өөреникчи Осурну** ыяттырар деп догурушкан.

Коңга ыыттап, Байыр башкы кирип келген. Осур кыдыраажын уштуур дээш сүңкүүнге холун суккужа, бир-ле чүве шимчээн кептиг болган. Чожууш тура халыырда, күске үнүп маңнаары ол. Ангиниң өөреникчилери шуугажып, чамдык **уруглар ширээниң** үстүнге үнүп алгыршып, **оолдар** күскени ойладып, башкызы “Ууй-хай, дээ барды, боо барды” деп сандарап эгелээн. Бо-ла болуушкун дораан-на боп, күске шал алды куду кире барган. Осур кончуг-ла улуг ыядып, ыглап олурган. Унуун соңгаар ол сүңкүк номун хамаан чок кагбас болган иргин.

2. Айтырыгга харыылап домакташкар.

- Ном кандыг байдалдыг, каяа чыткан?
- Сүңкүк иштинде чүү чүү турган?
- Сүңкүк, ном, кыдыраажыңны кайы хире камнаар сен?
- Чогаалчы биске чүнү аайтыырын күзээн?
- Сен адаштарыңга болгаш дуңмаларыңга чүү деп чагыыр сен?

3. Ном, күске ийиниң чугаазын дүрге кирип номчугар. Көргүзүг ойнаарыңга белеттегер.

4. Бодугарның сүңкүүгерде чүү чүү барын бижигер.

5. Чогаалда өңнээн сөстөрни ниити болгаш хуу аттарга ылгап бижигер.

Хуу аттар	
Ниити аттар	

6. Сөстөрни үелеп бижигер.

дузалагар

кагбас

өөреникчилери

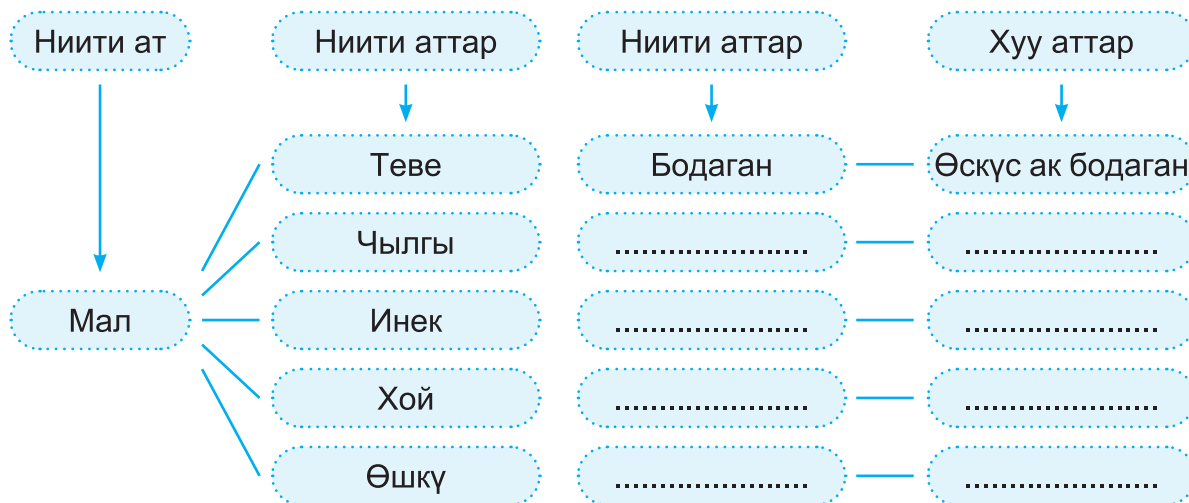
догурушкан

ыядып

7. Чогаалдан чугаа кезээнге таарыыр сөстөрнөн тып бижигер.

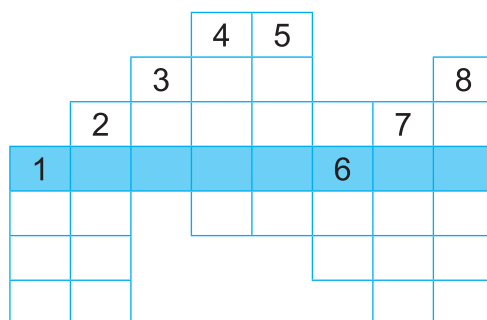
Чүве ады
 Кылыг сөзү
 Сан ады
 Демдек ады
 Аян сөзү

8. Сектер орнунга ниити болгаш хуу аттарынан бижигер.

9. Сөс чинчизин тыпкар.

1. Эрте шагда эң-не эрге меделдиг турган кижиге.
2. Суг тыртар херексел.
3. Бода малдың эттеп каан кежиге.
4. Сүрлүг бичиинен дүжер суг.
5. Балыктаар херексел.
6. Бистиң оранда кыштаар куш ады.
7. Сиген чүдүрер херексел.
8. Оккулар үнелиг даш.
9. Тодараткан карактарга хем ады таарыыр.

8 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Ажыглаан зай кандыг хоралыг?

Бистиң улустуң зайны хереглээри сүрлүг улуг. Бис зайны көвей чүүлге хереглээш, доостууру билен хоктуң савазы куду кааптар бис.

Ынчалза зай болса кадми, хара хоргулчун, мөңгүн суг, лити дээн хоранныг металлдарнан бүдөр. Олар бойдуска хамаан чок, кижиниң мага-бодунга багай нөлөө көргүзүп турар.

Эргек хирелиг бир ширхэг зай бир метр квадрат хөрсүннү быжартадып, чоокшундаагы 8000 литр сугну хоранналдырып турар. Зай черниң хөрсүнүнге сиңип, илчиреп, агаарга быдырап, бис ол агаарны тынып турар бис. Ынчангаш наам хоктан кады чажары эки эмес.

Ажыглаан зайны хөрсүн куду каарынан сергиилеп, чыыр ажылды баштайгы удаа эгелеп тур бис. Бо ажыл аайы-биле ажыглаан зайны чыыр 300 хире саваны сургуул кыдыынга тургускан. База сүлжээ садыгларга-даа тургускан. Ынчангаш кижилер хок дугайында артык билип алган деп көрүп тур бис. Найысылалдың 150 дугаар сургуулунга “Ажыглаан зай чыыр хааршак”-ты тургускан.

Ынчангаш хереглеп доостуун зайны шууд чашпайн, өөгөргө шыгшап, чыып, дужаар савага каап чаңчыккар.

2. Айтырыгга харыылагар.

- Зайда кандыг кандыг хоранныг металлдар турар?
- Зайны хөрсүнүнге чажары кандыг хоранныг?
- Доостуун зайны кайнаар каар бис?
- Хөрсүннү зайнан хамгаалаар кандыг сагыш үндүрген?
- Доостуун зайның хоранынан бодувусту канчап хамгаалаар бис?

3. Таарыыр харыыны соңугар.

- Эрги зайнан оолдар ойнаары эки. (Шын / Меге)
- Эргек хирелиг бир зай 1 метр квадрат хөрсүннү быжартадыыр. (Шын / Меге)
- Зайның иштинде хоранныг металлдар турар. (Шын / Меге)
- Зайны хамаан чок черге чажып болур. (Шын / Меге)

4. Домакты четкилдеп бижигер.

- Зай болса кадми,, дээн хоранныг металлдарнан бүдөр.
- Доостуун зайнысавага каап чаңчыккар.

- 9 1. Аалчыннар Моол улустуң эң барыын талазында турар Беш Богда Хайыраканның белинде чурттап турар Чечектиң өөнгө баар деп төлевилээн. Оларның оруунда чоруп эрттер черлерниң адын адап бижигер.

Талдыг

2. *Аргага кирген кижии саат дайнар*
Аалга барган кижии аяк эриии ызырар дээн сөстүң утказын башкыгарнан кады домакташкаш, чечен сөстү доктаадып алгар.
3. Дарыйгы кожумактарга таарыыр дазылдан тып бижигер.

.....

.....

.....

.....

-чын -ген -лар -чы

- 10 1. Кичээнгейлиг номчугар.

Бичии оолдар, уругларның сөөгү эки быжыг эмес болур. Ынчангаш дораан кажып, үрелиир. Чижээлээрге: сүңкүктү чалаң бир эктиңге чүктей берзе, оорганың сөөгү бир талазы куду ээрейип, ийи экти дөөй эмес боп калыр. Харын ийи эктинге чүктээр сүңкүк чүктезе, ийи эгинге дең чүк болур. База оорга чиге, ийи хол шөлээнниг шимчээр, карак чиге көрүп шыдаар. Бо төөзү оолдарның кадыынга эки дузалыг.

2. Бичии оолдар, уругларның сөөгү чүге кажып үрелиир? Чиге харыыны тыпкар.
- Аар сүңкүк чүктээрде.
 - Сөөгү эки быжыг эмес болгаш.
 - Улугларнан бичии болгаш.

3. Дарыйгы сүңкүктөрнөн кай сүңкүктү садып алса, оолдарның кадыынгга эки дузалыг? Чиге харыыны тыпкар. Домакташкар.

а.

б.

в.

г.

4. Ийи эктинге чүктээр сүңкүк чүктезе, кандыг кандыг дузалыг болурун бижигер.

.....

.....

Ийи хол шөлээнниг шимчээр.

.....

5. Бичии Кежик-оол хамаарыштырарының падеж кожумаанан өскерлиин сөс бижиттинген эжиктернен киргеш, онаарының падеж кожумаанан өскерлиин сөс бижиттинген эжиктен үнүп авазынгга чедер. Кежик-оолга дузалажып, чөп эжиктерни тыпкар.

оруктуң

сүңкүктү

чүьктүң

уругларның

эктинге

авазы куду

эжик

оолда

БИСТИҢ ЧОРГААРАЛЫВЫС

- Ат сураглыг тыва улустарның дугайында, оларның оолдар, уругларга берген чагыг сургаал сөстөрүн номчуур.
- Ат сураглыг улустарның кылган ажил-херээн билир болгаш оларнан чоргаарланыыр күзелин оттурар.

Эртем чокта

Эзремниң дүвү ыраак

Эртен база дүн

Эртемниң дөзү ыраак

Номчуур мурнунда:

- Чоргаарал деп чүүл?
- Бистиң чоргааралывыс чүүл? Чүүнен, кымнан чоргаарланыыр бис? Хоочулажыыкай.

1 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Тыва бижик

1921 чылдың сес айда Тыва чон бодунуң төөгүзүндө бир-ле дугаар тускай күрүнелиг болган. Ази типтиң төвүнге Тыва Арат Республика деп адаар чаа оран чурт тывылган. Ынчан Тываның бодунуң бижии чок турган. Хүрээ хиид черлеринге төвүт бижикти, албан херекке моол бижикти ажыглап турган. Чаа чазак чери бодунуң үндезин бижиктиг болур деп сорулга каап турган.

Ол үеде чаа чазактың даалгазынан тыва бижикти чогаадыр ажилга улуг үлүг хуузун Чадаананың Үстүү-Хүрээ ламазы Монгуш Лопсан-Чимит киирген. Монгуш Лопсан-Чимит ол үеде улуг эртем билиглиг кижилерниң бирээзи чоруун. Ол Моолдуң болгаш Төвүттүң хүрээлеринге эртем билигни чедип алгаш, “гэвши” деп атты ап турган. Баштайгы тыва бижикти Монгуш Лопсан-Чимит Энэтхэг, Төвүт, Моол, Кыдаттың болгаш Европтуң чурттарының бижик үжүүнүң тывылган төөгүзүн судулап, деңнеп тургаш, тыва бижикти латин үжүкке үндезилеп, чогаадып тургускан. Монгуш Лопсан-Чимиттиң бижии хүлээп алдынбаан-даа болса, ооң ады төөгүге артып калган.

Ооң соонда тыва үндезин бижикти улаштыр чогаадыр ажилга С.Е.Малов, Н.Н.Поппе, А.А.Пальмбах дээш өске-даа ат-сураглыг орус эртемденнер киришкен.

1930 чылдың 6 айның 28-тиң хүнүндө Тыва бижикти Тыва Арат Республиканың күрүне бижии кылдыр хүлээп алган.

1941 чылдың 7 айның 28-тиң хүнүндө Тыва Арат Республиканың чазаа орус үжүкке үндезилээн тыва бижикти бадылаан. Ол чорук тыва дылдың хөгжүлдизинге улуг идигни берген.

Николай Коңгар

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Тыва бижикти кажан чогаадып эгелээн?
.....
- б. Кандыг кандыг, каш оранның бижиин ажыглап турган?
.....
.....
- в. Кым деп эртемденнер тыва бижикти чогаадыырда киришкен?
.....
.....
- г. Хүрээ хиид черлеринге кандыг бижикти ажыглап турган?
1. тыва бижик 2. моол бижик 3. төвүт бижик
- д. Албан херекке кандыг бижикти ажыглап турган?
1. төвүт бижик 2. тыва бижик 3. моол бижик
- е. Тыва бижикти кажан бадылаан?
1. 1921 чылдың 6 айында
2. 1930 чылдың 6 айында
3. 1941 чылдың 7 айында

2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Адай иргит сөөктүг Чинаг оглу Галсан

Ч.Галсан 1944 чылдың 12 айның 26 хүн Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумунга малчын Чинагтың оглу боп төрөөн. Ол эге сургуул, он чылдың сургуулун дооскаш, Моол улустуң улуг сургуулунга моол дыл, чогаал салбарына өөренип тургаш, Герман улустуң Хүмболттун улуг сургуулу куду шилчиеш, ону дооскан. Оон келгеш Моол улустуң улуг сургуулунга герман дылды башкылап эгелээн. Ол солун, сеткүүл черинге сурвалжлагч, чогаал ажилдакчызы кылып турар үеде чогаалын даңнай бижип эгелээн.

Чогаалчы Ч.Галсан чогаалын тыва, моол, англи, герман дылдарга бижип турар. Ч.Галсан Моол улустуң делегейге таныттынган улуг чогаалчызы. Ооң чогаалын алдарлыг чогаалчы Эрвин Штритматер, аттыг эртемден Эрика Таубе мактаан.

Ол он чылга өөренип турар үезинен баштап чогаал бижип эгелээн. Эң башкы чогаалы “Тува туужууд” аттыг 1981 чылда герман дылга парлаттынган. Соонда “Аянгат цагийн тууж”, “Арван сарын тэнгэр дор”, “Алаг хорвоогийн гэрэл, сүүдэр”, “Аян замын тэмдэглэл”, “Эр хар сур”, “Ноомой эрийн мөрөөр” дээн номнары моол дылга парлаттынган.

Тыва дылга “Балчын хээр”, “Алдайымны эккелгеш”, “Хара баарымның ханынан”, “Дүвүлүг дүннү дүмбей-сембей”, “Адыр”, “Хүнге”, “Барың, чогуң черле кымга хамаан” дээн чогаалдарны бижиин.

2. Айтырылларга харыылагар.

- а. Чогаалчы Галсан каш чылда төрээн?
- б. Ч.Галсан чогаалчының төрээн чери кайда?
- в. Ол чогаалын кандыг дылдарга бижиир?

Моол

- г. Чогаалчы Галсан каяа, кандыг кандыг ажил кылып чоруун?

Моол улустуң улуг сургуулунга герман дыл башкылаан.

- д. Ч.Галсанның эң баштай бижиин чогаалы кандыг дылга парлаттынган?
- е. Чогаалчы Галсанның амыдыралының төөгүзүн четкилдеп аайткар.

3. Бодугарның эрткен, келир үегерни бжишиш, кады олурган эжигерге номчуп бергер.

Эрткен үеде мен

.....

Мен Тыва эге сургуулдуң 4 дугаар ангизинде өөренип тур мен. Төрээн дылымнан бжип, номчуп шыдаар мен.

Келир үеде мен

.....

4. Сөс чинчизин тыпкар.

1. Малчыннарның чазын малын төлдедиир чери.
2. Тываларның дагып, хүндүлөп чоруур чери.
3. "Дажы мен" шүлүктүң чогаалчызы.
4. Ж.Гэрэл башкының шүлүүнүң ады.
5. Ак чем ады.
6. Сүмеге олурар, номнуг кижжи.
7. Чүгүрүк аъттың бир хевирин адаан сөс.
8. Хадак баглап, чүдүп чоруур мал.
9. Тодараткан карактарга чогаал бжиир кижини адаар сөс келир.

1	2	3	4	5	6	7	8

5. Чогаалчы Галсанның дарыйгы чогаалдары кандыг дылга бжиттингенин айткар.

Моол

"Хүнге"

Герман

"Эр хар сур"

Тыва

"Тува туужууд"

6. а. Шүлүктү номчугар.

Хара баарымның ханынан

Хара баарымның ханынан
 Ак мээмнің дерин
 Харының дылынга сииргеш,
 Айдың саазынга өпейлээн
 Бир тең номнарны
 Ажы-төл кылдыр
 Чүктеп сөөртүп келдим
 Адыл мал кылдыр
 Чедип, сүрүп келдим
 Улуг чуртум,
 Оран чай хайрлагар.
 Улуг чонум,
 Олут-чыдын хайрлагар.
 Аът мал дизе
 Артып, мунуп көргер.
 Аъш чем дизе,
 Амзап, чимсеп көргер.
 Аргасын, хоргазын дизе,
 Ожуугарга чергелеп
 Оккулгар.
 Алама, чалама дизе,

Орайыгарга азып
 Чалбаргар!
 Чал хара чажымны
 Көгергиче, сыыгыжа,
 Чезир чаърт сөөгүмнү
 Хээрээже, шаарыыжа
 Чүткүп, демисип чорууш,
 Бүдүргеним,
 Ада-иеге сөңнээн аъш-суксунум
 Алдай чуртка өргээн оваа-саңым
 Бо чайга ыткан чугаа-соодум
 Келир кышка доңурган эът-үүжем
 Арыг дээжини шыгшаан улуг өөмге
 дээш,
 Тавакка салдым,
 Дагшага сөңнедим
 Тутканым бо
 Аъш-чемигерге амдан немезин
 Аал-чуртугарга күш кошсун
 Ат-нерегерге дааш катсын
 Аас-кежиигерге хей-аът киирсин!

Адай иргит сөөктүг Чинаг оглу Галсан

б. Шүлүктү дагын номчууш, утказын домакташкар.

в. Чогаалчы хары чурттан чүнү эккелген?

а. эртем ном

б. аъш-чем

в. адыл мал

г. Ч.Галсан чогаалчы шүлүүн чүгө “Хара баарымның ханынан” деп адаан ирги?

д. Чогаалчы улуска номун сунгаш, чүү деп айткан?

.....

е. Шүлүктүң кезээниң утказан тайылбырлап бижигер.

Хара баарымның ханынан
Ак мээмниң дерин
Харының дылынга сииргеш,
Айдын саазынга өпейлээн

Бир тең номнарны
Ажы-төл кылдыр
Чүктеп сөөртүп келдим.....

3 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Хаадарган сөөктүг Хөх-Ишгэн оглу Хийс

Цэнгэл сумунда Харааты иштинде “Узун-Ой” деп чер Хийс башкының төрөөн чери болур. Ол төрөөн чуртун мынчап мактап бижиин.

Ады Узун-Ой болса-даа,
Боду кыска ой чүве.
Мону чүге ончагайладың дизе,
Мээң төрөөн черим болгай.

Башкы Хийс сургуулдарга “хими”-ниң кичээлин башкылаарынан өске, сургуулдуң баштыңы, өөрөдилге эргелекчизи боп 42 чыл ажылдаан. Хийс башкы көвей көвей өөреникчилерлиг, олар төөзү эки ажылдап, амыдырап чоруур. Чуртунуң улузу башкының адын адавас, “Буурул Башкы” деп хүндүлээр.

Буурул Башкы эки чуруур база хөгжүмнү эки ойнаар. База эки конкилээр. Хол бөмбүүн тергиин эки ойнаар. Ооң чуруун эртемденнерниң чуруктары ам-даа Цэнгэл сумуннуң улуг сургуулунда ангилерде илип каан турар. Ол база чогаалчы. Хийс башкының бижиин “Күс”, “Өшкү”, “Ынак чуртум”, “Анайым”, “Бора тоолай” дээн шүлүктерин уруглар силер номчуп турган силер. Тываның чогаалчызы С.Токаның “Араттың сөзү” деп чогаалын ол моол дыл куду орчуулааш, 1967 чылда парлап үндүргөн. Улуг Тываның чогаалчыларының чогаалдарын моол дыл куду орчуулааш, аймактың “Жаңа өмүр” солун, “Шугула” сеткүүлдерге парладып чоруун.

Хийс башкы сумунга болгаш сургуул кыдыынга ыяш тарыыр ажылды улуг кылып чоруун. Ол 6 төрөлдиң 400 хире ыяшты үрсүледип, тарып олурткан. 1985-1988 чылдарда 800 хире ыяшты сургуулдуң кажаазынга тарыын. Ол ыяш тарыыр ажылды өг-бүлөзи Э.Дэлгэр башкынан кады өөреникчилерин башкарып кылган.

Башкы Х.Хийс бодунуң ажы-төлү болгаш тыва оолдар, уругларга “Төрөөн дылын утпайн, чидирбейн, хүндүлөп чоруурун” чагып аайткан. База “Номга ынак боп, номнан адаш болгулагар” деп чагып чоруун. Буурул Башкының бодунуң оолдары эки ажылдап, амыдырап чоруур. Оларның иштинде тыва дылды өөрөдип, тыва дылга бичии чаштарга ном бижип чоруурлары база бар.

Башкы 2000 чылда бурган болган.

2. Сөзүглелди дагын номчууш, чөп харыыны тыпкар.

а. Хийс башкыны чуртунуң улузу кым деп хүндүлөп адаар турган.

а. С.Тока

б. Узун-Ой

в. Буурул Башкы

3. “Анайым” шүлүктүң одуругларын сактып, четкилдеп аайткар.

а. Мээң эжелиг өшкүмнен
Маңган үнген.
..... сүрлүг өөрөнгөн,
Маңнап кээп

б. Артыында-ла өрү шураар,
Артыы серээрээр,
..... безин билир,
Ыраактан-на

в. “Чи-чи” дээн ыыдымны
Чүүден-даа артык
Өске кижиге
..... ыңгай көөр.

4. Башкының оолдарга берген чагыын сөзүглелден тып, бижип алгар.

5. Адаанда айтырылгарга арагарда домакташкаш, харыылагар.

- Башкы Хийс чүгө ыяш тарып турган? Ыяш тарыыры чүгө ажыктыг?
- Ол “төрээн дылыгарны утпайн, чидирбейн, хүндүлөп чоргар” деп чүгө чагыын?

6. Сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

Үлегери: Анай – мыйыстыг анай, доңгур анай, хоптак анай...

Чогаал -.....

Ыяш -.....

Хөгжүм -.....

7. Сөс каттыжыышкынның утказын тайылбырлагар.

“Номнан адаш болгулагар”

8. Дарыйгы шүлүктернен башкы Х.Хийстиң чогааткан шүлүктерин тып адагар.

а. “Ыжымайлар”

б. “Өшкү”

в. “Анайым”

г. “Күс”

д. “Өгбелерим”

е. “Аяк хээлиг Тывам”

ё. “Сургуулум”

ж. “Бора тоолай”

з. “Ынак чуртум”

4 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Доңгак хөйүк сөөктүг Намдаг оглу Эрдэнэбаяр

Н.Эрдэнэбаяр 1959 чылда Баян-Өлгий аймактың Цагааннуур сумунга холбаачын Намдагтың үш дугаар оглу боп төрөөн. Ол кагай чылдыг. Ол шуудак сөөктүг Д.Баяраанан өг-бүлө боп үш оол, үш уруглуг болган.

Башкы Эрдэнэбаяр 1977 чылда Баян-Өлгий аймактың ийи дугаар он чылын дооскан. 1977-1985 чылда орус дыл башкызынга өөрөнгөн. 1988 чылдарда 0195 дугаар ангиге шериг албанын үш чылдан хагган. 1983 чылдан 1991 чылга чедир Цэнгэл сумуннуң сургуулунга орус дыл кичээлин башкылап турган.

Н.Эрдэнэбаяр Тыва эге сургуулду эң баштай тургузарда, идепкейлиг ажылдаан улустуң бирээзи. 1991-1993 чылдарда Цэнгэл сумуннуң Тыва он чылдың сургуулунга эң башкы захирал боп ажылдаан. Харын ол 2001-2002 чылда Цэнгэл сумуннуң Чагырга черинге таңма даргазынан ажылдап турган. Башкы Эрдэнэбаяр кончуг эки ажылдап турган болгаш 1984-1990 чылда башкарган ангизи “Ж.Гүррагчаа аттыг аймактың тергиин эки анги” боп шылгарап турган.

Башкы Эрдэнэбаяр башкылаашкын ажылынан өске шүлүк бижип чоруун. Ол шүлүк бижиир тыва аныяктарга “Аргымак” маргылдаазын чорудуп турган. Бо ажыл шүлүк бижиир аныяктарның хей-аъдын улуг көдүргөн. Эрдэнэбаяр башкы “Ием”, “Демдек”, “Салым” дээн шүлүктөр чогааткан.

Н.Эрдэнэбаяр 2002 чылда бурган болган.

2. Айтырылгарга харыылагар.

- а. Эрдэнэбаяр башкы кандыг-кандыг ажылдар кылып турган?
- б. Шеригниң албанын каш чылдан хагган?
- в. Н.Эрдэнэбаяр кандыг мергежилдиг кижичоруун?
- г. Н.Эрдэнэбаяр башкының башкарган ангизи кандыг чедииншикинге четкен?

3. Шүлүктү номчугар.

Ием

Ием,
Иштинге хинимнен холбанган тынныг бурганым
Чаштынга чартыы боп төрөөн угу-дүвүм
Судасынымнан ханы чүгүргөн үндесиним
Сүдүн эеп кижичи болган үне чок бурганым.

Ием,
Элдеп чүве **үүлеткенимни** караа тыртарда, билип каап тур.
Эштеримге **бардамнанганымны** кулаа сыктаарда, дыңнап каап тур.
Каракка көзүлбес, холга туттунбас, **холбаалыымны** билбээдим,
Кенен бодум силернен өске бурган бар деп сенип чордум, өршээ.

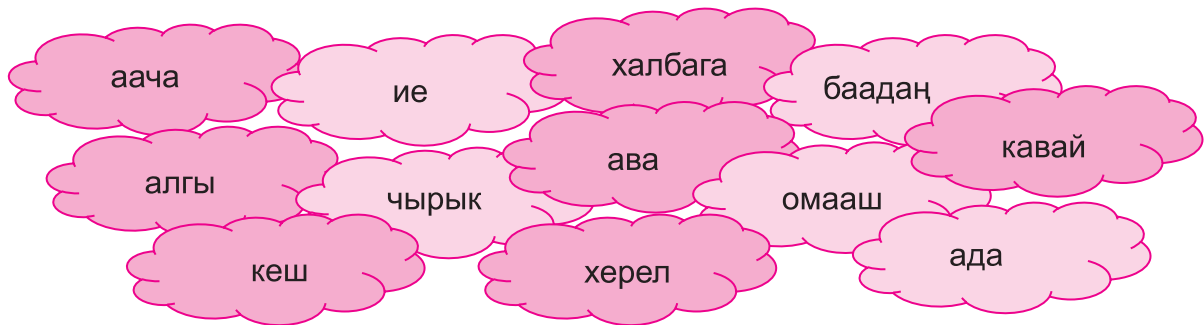
Ием,
Алдайга ажы-төлүн дааткап чалбарар бурганым,
Аштава, суксава деп, амыр-даа чок ажылдап бээр бурганым,
Кырган-даа бол, бүкүр-даа бол, чаагай бурганым,
Кым кижиге эмес, бир бодумга алдын бурганым.

Ием.

4. Айтырылларга харыылагар.

- а. "Ием" шүлүктүң кол утказы чүүл?
- б. Чогаалчы иезин чүү, чүүге дөйлөп бижин?
- в. Иевисти чүүге хүндүлээр ужурлуг бис?

5. Дөй утка илередип турар сөстөрни тып айткар.

Үлөгери: аача – ада

5 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Шуңгуур иргит сөөктүг Жамбаа оглу Баярхүү

Жамбаа оглу Баярхүү 1958 чылда Ак-Хемниң Ак-Дүңге деп черге төрөөн. 1975 чылда Цэнгэл сумуннуң 8 чылдың сургуулун, 1977 чылда Баян-Өлгий аймактың 2 дугаар он чыл сургуулун дооскан. Ол 1978 чылда Эрхүү кодунуң улуг сургуулунуң орус дылдың белеткел курзун дооскан. 1983 чылда Урал кодунуң улуг сургуулун философич, философтуң башкызы мергежилден дооскан. 1989 чылда Кызыл кодунуң башкының улуг сургуулунга тыва дыл, тыва чогаалды башкылаар мергежилдиг болган. 1983 чылда Цэнгэл сумуннуң 8 чылдың сургуулунга орус дыл, тыва дыл, төөгү башкылап ажылдап турган.

Башкы Баярхүү башкылаарынан өске чогаал бижип чоруур. Ол “Мээң тывамның шагаазы”, “Чаяанныг чуртум”, “Алдай даам”, “Чагыг”, “Чоргаарал ыры”, “Тыва оол”, “Эжимге” дээн көвей шүлүк чогааткан.

Чогаалчы Ж.Баярхүү өөреникчи силер бүгдөгө *“Тыва чоннуң салгалы болган хүндүлүг өөреникчилер, тывамның ажы-төлү эртемни эки өөрөнгөр”* деп чагыг сөзүн аайткан.

Башкы Баярхүү амгы үеде моол тываларының төөгүзүн бижип турар.

2. а. Айтырыгларга харыылап, домакташкар.

1. Ж.Баярхүү башкы каяа төрүүн?
2. Ж.Баярхүү Цэнгэл сумуннуң 8 чылдың сургуулунга чүнү чүнү кылып турган?
3. Ж.Баярхүү чогаалчы биске чүнү чагыын? Шын харыыны тып аайткар.

- б. Бо чагыг сөстү номчууш, бодаан бодалыгарны бижигер.
 - в. Улуглар болгаш ада-иелер силерге чүнү чагып турар? Домакташкар.
 - г. Чүге биске чагыг сөстөр аайтыр деп бодап тур силер?
3. Бодугарның үе чергегер болгаш дуңмаларыгарга чүнү чагыгсаар силер. Бижигер.

Үе чергемге чагыым

.....

.....

.....

.....

.....

Дуңмаларымга чагыым

.....

.....

.....

.....

.....

6 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Адай иргит сөөктүг Гагаа оглу Золбаяр

Гагаа оглу Золбаяр 1966 чылда Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумунга төрээн. 1989 чылда Моолдуң Күрүнениң улуг сургуулун моол дыл, чогаал башкызы мергежилдиг дооскан.

Г.Золбаяр 1984 чылдан эгелеп тыва дылга шүлүктөр бижип эгелээн. Ооң бижиин шүлүктеринен адаса, “Кырганнар”, “Оруктуг”, “Мээң аалым”, “Тыва өглер”, “Чалбарыг”, “Даайым”, “Мен”, “Иемге”, “Мөгенбүрен” дээш көвей шүлүк

бар. Ооң шүлүктери 1988 чылдан эгелеп “Сэтгүүлч”, “Цог” сеткүүлдерге болгаш Тыва күрүнениң “Улуг-Хем”, “Шын”, “Тываның аныяктары”, “Эне сөзү” дээн солуннарга парлаттынып үнген. Эртемден Золбаяр “Мөңгүн дагша”, “Алдай сыннарының аялгазы” дээн номнар бижип, көпке бараалгаткан.

Эртемден Г.Золбаярның ажыл үүлезин төрөнен үнелеп, 1999 чылда аймактың “Шилдэг эрдэмтэн”, Моолдуң Чазааның “Жуух бичиг”, 2004 чылда “Шинжлэх ухааны тэргүүний ажилтан”, 2006 чылда Тыва улустуң “Хүндүлүг бижик”, 2010 чылда “Алтангадас” одон, 2014 чылда Тыва улустуң “Соёлын гавьяат зүтгэлтэн” цол, 2017 чылда “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон”-нан шаңнаан. Ол ам-даа чогаалын бижип, эртем ажылын кылып, тываның төөгүзүн, аас чогаалын келир үеге артырар улуг буянныг үүлени кылып чоруур.

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Эртемден Золбаяр кажаннан тыва дылга шүлүктөр бижип эгелээн?
- б. Эртемден Золбаяр кандыг мергежилдиг?
- в. Г.Золбаяр шүлүктерин кандыг солун, сеткүүлдерге парладып турган?
- г. Моол дылда сөстөрүниң утказын билип алгар.

3. Сөзүглелден хуу аттарны тып, көзенекке бижигер.

Ном, солун, сетгүүлдер аттары	Шаңналдар аттары
Улуг-Хем,	Жуух бичиг,
.....
.....

4. Чыып бижиин сөстөригерни чүге улуг үжүктен бижиин ужурун тайылбырлагар.

Сактып алгар: Ном, солун, сетгүүлдерниң аттарын “ ” демдек аразынга улуг үжүктен бижиир. Чижээлээрге: “Тыва дыл-4”, “Авам”, “Шын” дээн кептиг.

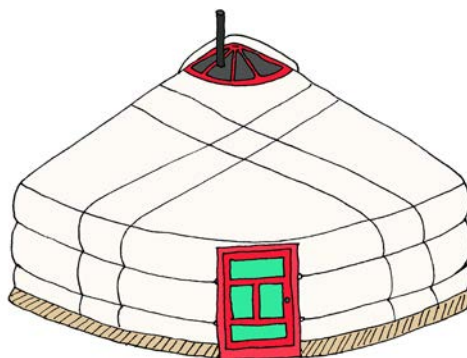
- 5. Чогаалчы Г.Золбаярны кичээлигерге чалап, кириштирер дугайында чалалга бижигер.
- 6. Чалалгага чүнү бижиирин, чүү деп эгелээрин эки бодап, төлөвлээш бижигер.
- 7. Бижиинигерни хынааш, дүжүрүп бижигер.

Чалалга

8. Шүлүктү номчугар.

Дээрниң мөндүрү ышкаш
 Доңгулак ак
 Аратымның сеткили ышкаш
 Шевер ак
 Тыва өглерим мээң өргээм.
 Өгбелерим амыдырап чоруун
 Өлчей буянның
 Өглерим, тыва өргээм.
 Алдын хүннүң херели
 Дүндүүнен чалараан
 Арт сынның салгыны
 Иргезинен сергирээн
 Беш терме эвилештирип,
 Адам ием тиккен

Тыва өглер

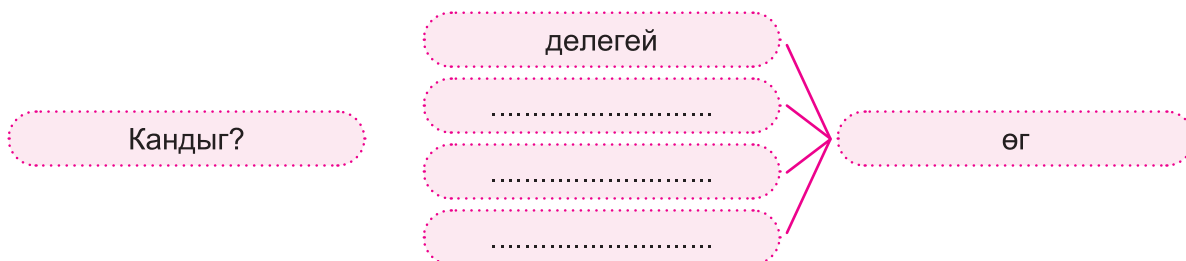
Ийи багана суурлап,
 Амыдырал дексилээн
 Тыва өглерим.
 Тывынгыр чонум угаанынан бүткен
 Тывызык боп үе дамчыын
 Өглерим, тыва өргээм.

Адай иргит Гагаа оглу Золбаяр

9. Шүлүктүң кол утказын бир домакка илередип бижигер.

10. Шүлүктү доктаадып алгар.

11. Кандыг кандыг өглер билир силер? Айтырыгга харыылап бижигер.

12. Тыва болгаш моол өглерде өске болгаш дөөй талалар бар ба? Бар болса ылгалдарын айткар.

13. Өгнүң херекселдерин адап бижиш, көвейниң санынга өскерттип бижигер.

Үлөгери: уну - унулар, терме –

14. а. Кичээнгейлиг номчугар.

Дуңмаларга чагыг сөс

Алдын довурактыг алдай черинге, амы тыны чаңгыс тыва чуртунга төрүп өзүп олурар дуңмаларымга чүрээм ханызындан чагыг сөзүм аайтыыйым. Төрүп өскөн чер чуртугар делегейде кайгамчыктыг Алдай дагның арыг шевер ораны болур чүве. Силерниң ада-иегер, өгбе-чакчагар, улуг буурулдарыгар төөзү бо чуртка төрүп өзүп амыдырап ажы төлү силер бүгдениң декси чаагай чыргалы ужун чуртун хамгаалап, уран чечен сөстөрүн, чараш чаагай чаңчылдарын силелерге, ажы-төлүңгө артырып каан. Ынчангаш өөреникчи дуңмаларым тыва кижиге болганда, тыва дылыгарнан шевер чечен хоочулажыырын күзедим.

Тывалар үргүлчү бодун өрү көрүп “Чечен менде, чечек черде” деп хоочулажыыр турган. Ындыг чечен-мерген тываларның ажы-төлү силелер тыва дылыгар-биле чечен-мерген хоочулажыыр херек. Бистерни өске улустан ылгап турар чаңгыс чүвевис болза тыва дыл болдур эмеспе, оолдар. Тыва оолдар эрес-дидим, сарыыл угаанныг, чер-чуртунга хайралдыг болур, тыва кыстар харнан ак арынныг, ханнан кызыл шырайлыг, улугну көрүп хүндүлээр, бичени көрүп кээргээр угаанныг болур чүве. Ындыг угаанныг ажы-төл ада-өгбезиниң чуртун кагбас, адазының өөнүң орнун ээнзиретпейин чоруун. Ол чаагай чаңчылды сагып чер-чуртугарны кагбайын ага дуңма, алышкы өөр төөзүгер Хомду, Харааты, Ак-Хеминге кижиге базындырбайын амыдырап чурттаарыгарны күзедим.

Тывалар көвей болса, кымга-даа базындырбас, сөөгү дириг улустар чүве. Силерниң чамдык агаларыгар, угбаларыгар чуртун каап, кижиге чуртунга барып, “кижиниң адаа кидистиң сарыы” боп чоруурун силелер билир силер. Ынчангаш төрөөн чуртугарга, ага-дуңма алышкы-өөрүгер аразынга “Хара өөггерге хаан боп, бора өөггерге богда боп” чер чуртугарны ээлеп, ада-иегерге азырамчалыг, алышкы-өөрүгерге дүжүктүг чер чуртугарның ыдыктыг ээзи болурун күзедим.

Унуун ыңгай ажы-төлүм бурунгу кырганнарывыс база аайтып чагып каан “Эртем чок кижиниң хөрээ бир хараңгы, эрик черниң доорзу бир хараңгы” деп чагыы бар. Ындыг болганда, дуңмаларым, эртемге чүткүлдүг болгар. **Силерниң өөренип алган эртемигер болза кым-даа оорлап шыдавас, кым-даа былаап ап шыдавас, улуг өнчүгер болур ужурлуг.** Бо үеде чүткүлдүг болзагар, өөрениир эртемниң оруу мурнугарда ажык тур. Өөредигжи багшыларыгарның сөзүнөн үнбейн чоруур болсагар, боттарыгар бурунгаар өөрениир күзелдиг болсагар, тываның ыдык көк дээри, улуг буурулдарыгар сүлдези силелерни көрүп деткири ылап. Өөрениир ужун чүгле башкының аайтып берген эртемни ханыладып, бодугарның сонуургаар номугарны хүн-дүн дивейин номчуп, эртемни шингээдип

алырын уттуп болбас. Чүглө кичээл үезинде эмес, үргүлчү өөренип турарын дуңмаларымнан күзедим.

Ам эң соңгу чагыым аайтыыйым. Ада-ие, эне эжегер силерни үргүлчү сургап турар. Ол сургаалдарын эки дыңнап, ужур-утказын билип, үргүлчү улуг улустан сурап ап тургар. Ол улуг улус силерни эки кижини кылып алыр деп эң чөп чүвени өөредиир деп күзээр. Чижээ аайтыыр болса, ада кижини мал малдаарын, хой кадарарын, чүкк чүдүрерин оолдарыңа аайтып бээр. Унуун ыңгай шагааны канчап байырлаарын, ужа-төштү канчап каарын, эмдикти канчап өөредиирин адаларыңар аайтып бээр. Ие кижини кыстарыңа уруг кижиниң кылыр ажылы, шай чем кылыры, ожук-пажын шевер туттунары, амданның чем кылырын аайтып бээр. Ада-иениң аайтып бергенин эки өөрөнгөн кижини аас кежиктиг эки амыдыраар чүве. Ынчангаш үстүндө айткан чагыг сөстөрүмни эки номчуп, мээ-медерелигерге сирип ап, даңмылан эрте туруп, көжээ орай удуп, Цэнгэл тывазыңа херектиг төлөптиг кижини боп өзүп келиригерни күзедим.

Адай иргит сөөктүг Гагаа оглу Золбаяр

- б. Чагыг сөстү кым бижин?
- в. Силерге чүнү чүнү чагыын? Чагыгларны тыпкаш, бижип алгар.
- г. Чечен сөстөрүн тып бижигер.
- д. Улугларның сургаалын бис канчаар чөптүг бис?

7 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Тос кириш сөөктүг Баянцагаан оглу Өөхий

Баянцагаан оглу Өөхий 1961 чылда Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумунуң чурту Ак-Хем бажында Хара-Даг деп черге төрөөн. Өөхий Дархан кодунуң коллежизинге өөренип турар үенен эгелеп, шүлүк чогаадып эгелээн.

Ол 1980 чылдан баштааш, 25 чыл шериг черинге ажылдаан. Б.Өөхийниң ажылын төрө чазактан үнелеп, “Хилчиний алдар”, “Онц хилчин” дээн демдектерни тывыскан.

Чогаалчы Өөхийниң чогааткан шүлүктериниң улунгую ыр сөзү болган. Чижээлээрге, “Ак-Хем бажы”, “Оолдарым”, “Хей-Аът”. Ооң чогааткан “Мен тыва мен” шүлүү 2011 чылда Тыва Республиканың ыдык ыры болган. Ырның чогаадыкчыларыңа Тыва улустуң “Гавьяат” цолун тыпсыын. Бо ыр делегейде тыва кижини бүрүзүнүң ырлап чоруур ынак ыры болган.

2. Айтырыгга харыылагар.

- а. Чогаалчы Б.Өөхий кандыг ажыл кылып чоруун?
- б. Тыва улустан “гавьяат” цолду чүге тывыскан?

3. а. Шүлүктү номчугар.

Оолдарым

Өдүректің көвей оолдары
 Өнер хөлүнгө чыргалдыг,
 Өвейтең бичии уруглар
 Өөрүп, каткыршып чорсун.
 Чылгының бичии кулуну
 Чылгызынга дешкилеп чорсун.
 Чаштың чаш үренивис
 Чыргалдың улуун көрсүн.

Оргу черинге чорсун.
 Оолакпай бичии оолдарывыс
 Ойнап каткыршып чорсун.

Оолдуң сагыжы хептиг
 Онча агы чок ии.
 Орчаланның хүнү кептиг
 Онча чырыы чок ии.
 Оонаның чараш анайы

Тос кириш Баянцагаан оглу Өөхий

б. Шүлүктүң утказын тодараткар.

в. Шүлүктү доктаадып алгар.

г. Утказы билдинбес сөстөрни башкыгарнан сурап, бижип алгар.

4. Дарыйгы одуругларда чүнү чүгө дөйлөштирген? Тодараткар.

Оолдуң сеткили ...

Орчалаңның хүнү ...

5. Чиге холбагар.

Өдүрек

кулун

Бе

давыырак

Тарваан

быйлаң

Балык

сыңгы

6. “Өөрүп, каткыршып чорсун” домакты делгередиб бижигер.

.....

7. “Мен тыва мен” шүлүктүң кезээнен бижигер.

Арт арттың оваазыңга

.....

Чааның Шагаа үжүндө

.....

Хомус, хөөмей аялгазын

.....

8 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Делег сөөктүг Жамиш оглу Гэрэл

Жамиш оглу Гэрэл 1967 чылдың 2 айның 13-ү хүн от хой чылда Цэнгэл сумуннуң **Балыктыг-Хөл** деп черге төрөөн. Оларныы беш бүле. Ол өөнүң ээзи, оолдарынан кады амыдыраар. Ол биче чажынан ада-иезиниң холунга, анай, хураан кыдыынга, чүгүрүк чавааның ооргазынга өскөн. Сумуннуң 8 чыл, Өлгий кодунуң 10 чылдың 2 дугаар сургуулун доозуп, 1985-1990 чылдарда Хомду аймактың Башкының улуг сургуулун моол дыл башкызы деп **мергежилдиг** доозуп келгеш, бөгүнге чедир төрөөн сумунунда башкылап турар.

Ж.Гэрэл башкылавышаан шүлүк, чогаал бижип чоруур. Ооң бижиин шүлүктери улуг Тыва улустуң көвей солун, сеткүүлүнге парлаттынган. Чижээлээрге: “Алдын күс”, “Авам”, “Өгбелерим”, “Чуртум”, “Даш домактаныыр болса”, “Аалдың улуг оглу” дээн шүлүктери көпке четкен. Ооң он шүлүүнге аялга чогааткан болгаш ам көптүң ырлаар дуралыг ырлары болган. Гэрэл башкы сумуннуң 10 чылының сургуулу болгаш Тыва эге сургуулдуң **сүлдө ырларын** чогааткан.

Башкы Гэрэл баг адарынга дуралыг. Моол улустуң баг адар маргылдаазынга киржип, **хүрүл медаль** алган. “Сумуннуң мергени” деп аттың эдилекчизи.

Ж.Гэрэл башкының ажил-үүлезин төрөнен үнелеп “Тэргүүлэх багш” деп атты берип, “Арга зүйч багш”, “Ахлах багш”, “Багшийн алдар”, “Алтан эрдэнэ” болгаш “Боловсролын тэргүүний ажилтан”, “Хөдөлмөрийн хүндэт медаль” дээн темдек, медальдарнан шаңнаан.

Башкы Гэрэл төрөөн сумунунда шүлүүн биживишаан, башкылап турар.

2. Айтырылгарга харыылаар.

- Башкы, чогаалчы Ж.Гэрэл каяа, кажан төрөөн?
- Ж.Гэрэл башкының сонуургап кылыр чүүлүн аайткар.
- Ж.Гэрэл башкының кандыг кандыг шүлүктерин билир силер? Аттарын адааш, бижигер.

3. Ж.Гэрэл башкының чогааткан Тыва эге сургуулдуң сүлдө ырын хүндүткелдиг ырлааш, сөзүн бижип алгар.

4. Сөзүглелди дагын номчууш, домакты четкилдеп чогаадып бижигер.

Үлегери: Мээң авам эмчи мергежилдиг.

Бистиң өг деп черде турар. Ол черде бар.

Мен эки өөрөнгөш, болур мен. уругларга кичээл өөредиир мен.

Бистиң башкы сүлдө биске өөреткен. Мен ырыны эки өөрөнгөн мен.

Эжим киржип алган. Мен чедирдим.

5. Адаан шүлүктерниң кайзының кезээ болурун тыпкар.

Карак шимбес ыыжымда,
Карыш четпес бичиимде,
Кыштың узун дүнүнде,
Кавай чайгап өскүрген.

А. Алдын күс

Б. Чуртум

В. Авам

6. Шүлүктү номчууш, доктаадып алгар.

Дажы мен

Оол шаамдан кыдыынга барып,
Ойнап өскен бедик оваам.
Эр четкеш, ужурун билип,
Эглип тейлээн алдын оваам.
Оваамга мен тейлээр мен
Оваамның бир дажы мен.

Азап өскүрген авам сүдү кептиг,
Аршаан болган хемнерим дүвүнге,
Борбак борбак даштарын көөрдө,
Бодалымга бир-ле чылыг турар.

Сүзүглээр аршаан хемнеримниң
Дүвүнде чыдар дажы мен.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

7. Шүлүктүң утказынга дөй чечен сөстү тыпкар.

а. Кижичурттуг,
Куш уялыг.

б. Эштиң эргизи эки,
Эттиң чаазы эки.

в. Демниг сааскан,
Теве тудуп чиир.

8. Чогаалчы бодун күгө дөйлөп бижин? Чүгө?

а. оваага

б. сугга

в. дашка

9. Чурттугарда турар овааларның аттарын бижигер.

Чыварлыгның

.....

.....

Кавай-Даштың

.....

.....

оваазы

10. Шүлүктү эжиттир номчууш, бодаан бодалыгарны аайткар.**Чуртум**

Өдек чыды хевинге сиңген
 Өгбелерим кыштаа бар.
 Өөнүң орну төгерейип чыдар
 Өлең шынаа күзеглери бар.
 Өдек чыттыг өгбелерим,
 Өлең шынаа күзеглерим.
 Аргасын ыжы эдээнге синген
 Аваларым чайлаа бар.
 Аргар, кошкар хойга каттышкан
 Ала даглыг чазаа бар.
 Аргасын чыгган аваларым,
 Ала даглыг чайлагарым.
 Кыр сынның читкезинде
 Коштуң ожук дажы бар.
 Колдук хүннээрек черлеринде
 Кырганнарым чачазы бар.
 Кырганнарның чачазы бар,
 Ожук даштыг чуртум.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

11. Шүлүктүң кол утказын домакташкар.**12. Сөс каттыжыышкынның утказын тайылбырлагар.**

“Колдук хүннээрек чер”

13. Кичээнгейлиг номчугар. Чагыг сөстү доктаадып алгар.**Чогаалчы Ж.Гэрэл башкының чагыг сөзү**

Эргим хүндүлүг өөреникчи дуңмаларым, силер бүгдөгө “Тыва дыл 4” ном чедип баргаш, мурнугарга чаттынар хүннүң чылыг чаагай мендизин чедирип тур мен. Кижиниң амыдыралында көвей көвей кертик турар. Бис сургуулга киргеннен бээр үш улуг кертикти ашкаш, дөрт дугаар кертикке кээп тур бис. Эрткен кертиктернен солун чаагай, сонuurхалдыг көвей чүүл, эртем өөренип билип алган силер. Ам-даа билиигерни кылыннап, билбезигерни өөренип алгар деп күзеп тур мен.

Кижилерим,

Дөрткийең үжүктен бүткен сөс

“Тыва” дээрни хүндүлөп чоргар!

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫН ӨӨРЕНИИКЕЙ

- Улустуң аас чогаалы болур чечен сөстөр, өртемчейниң үжү, тывызыктар, тоол, төөгү чугаа, дүрген чугаа, шүлүктү номчуп, утказын билир.
- Оларны дөөйлөп чогаадып өөрениир.

1 1. Чечен сөстөрниң утказын билип номчугар.

Чечен сөстөрниң утказын домактажып бижиирде:

- Ногаан өңнен бижиин чечен сөстөрни тайылбырлап домакташкар.
- Көк өңнен бижиин чечен сөстөрни мурнунда домакташканыгар кептиг тайылбырлап бижигер.
- Тайылбырлап бижиинигерни адаштарыгарга номчуп бергер.
- Хара өңнен бижиин чечен сөстөрни кириштирип, домак чогаадып бижигер.

Үжүк билбес кижиге,	Улугну хүндүлээр,	Демниг сааскан
Үнү чоктан дора.	Уругну азыраар.	Теве тудуп чиир.
Эртем чокта,	Ада сөзүн ажырып болбас,	Алышкы улуска дем херек,
Эртен база дүн.	Ие сөзүн ижип болбас.	Ажылдаар үеде сүме херек.
Сеткилдин бичиизи херек,	Улуургак болбас,	Эжишкилер найыралы,
Эртемниң улуу херек.	Улуун хүндүлээр.	Эртине дагны тургузар.

- Үстүндө чечен сөстөр утка аайы-биле дарыйгы бөлүктүң кайзынга хамааржыырын айткар.

Эртем ном өөренириниң
дузазының дугайында чечен
сөс

Хүндүлээр ёзу-чаңчыл
дугайында чечен сөс

Эп-найырал
дугайында чечен сөс

2 а. Көвей сек орнунга тодараткан сөстөрниң удурланышкак уткалыг сөзүн тыпкаш, чечен сөстү четкилдеп бижигер. Чечен сөстөрни доктаадып алгар.

Ыраак чоруур дизе,эгеле.

.....кылыр дизе, бичиизинен эгеле.

Эштиң эргизи эки

Эттиң эки.

..... эдерзе, айның херели,
Бакты эдерзе, чылан хору.

Эки кижиге кылганын,
кижиге чиинин.

б. Чечен сөс бүрүзүнүң кол утказын тодараткар.

3. а. Дарыйгы үлегерге таарты чечен сөстернен тып бижигер.

б. Бижиин чечен сөстеригерни кыдыгарда адажыгарнан солуп номчугар.

Ада иезин ачылаарга хамааржыыр:.....

Эртем билигге хамааржыыр:

Ажыл-иш, кижизидилгеге хамааржыыр:

Мал-маганга хамааржыыр:

Эп-найыралга хамааржыыр:

в. Чечен сөстерни доктаадып алгар.

г. Чечен сөстернен бичии ном кылып, бүтээлигерге немегер.

2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

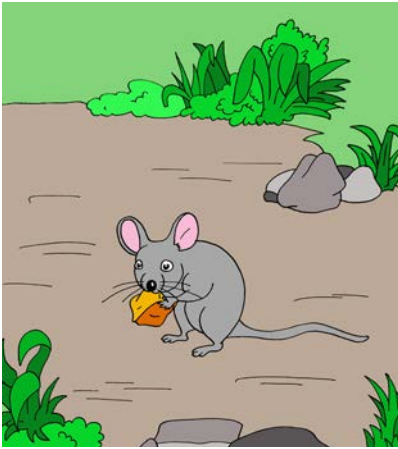
Олча

Күжүген үнгүрүнөн үнгөш, “Мыска көстүп калдыр мен бе?” деп коргуп чорууш, оруктан боорсактың үзүү тып алган. Тыпкан олчазын үнгүрүңгө чедирер дизе, күжү четпейн калган. Ууп чадап күрээжип тургужа, эрвээнчик чедип келгөш:

- Сен мынчап бодуңну човадып тургужа, адаштарыңны кыгырбас сен бе? сеңээ-ле дыш эмес бе? – деп тур.

- Эрвээнчик сен ужурун билбейн тур сен. Адаштарымны кыгырар болсам, олчамны үлээжиир херек болур. Мен бо чаагай чемни чааскаан чиир ёзуннуг мен - деп тур. Күжүген боорсактың үзүүн үнгүрүңгө апаар деп күрээшсе тургаш, ядырап калган. Ол үеде делдиген ужуп келгөш, олчаның боорсаан шүүрей барып тур.

Д.Давааням

2. Сөзүглелдің утказын тодарадып, чурукту ажыглап, айтырыг чогаадып домакташкар.

Үлегери: Күжүген чүнү тып алган? Күжүген чүге харгышкан?

- а.? б.?
в.? г.?

3. Үстүнде сөзүглелдің утказынга таарыыр чечен сөстү соңугар. Чүге соңуунугарны тайылбырлап аайткар.

а. Сөс шынында,
Бижек хынында.	б. Харамнаан чүве,
Хара ыттың аксынга кирер.
в. Мал алазы чараш,
Кижиге алазы чүдек.	г. Харам кижиге өөрүнге дуза чок,
Хара сеткил кижиге дуза чок.

4. Чечен сөстери доктаадып алгар.

ӨРТЕМЧЕЙНИҢ ҮЖҮН НОМЧУКАЙ

3 1. Өртемчейниң үжүн номчугар.

Өртемчейниң үш агы

Өзерде, диш бир ак
Кырыырта, баштың дүгү бир ак
Өлүрде, сөөк бир ак

Өртемчейниң үш хараңгызы

Эртем чок кижиге бир хараңгы
Ай чок дүн бир хараңгы
Соңгаар көргөн үңгүр бир хараңгы

- а. Диш, баштың дүгү, сөөк үштү чүге ак дээн ужурун домакташкар.
б. Өртемчейниң үжүнде кандыг шинчилерин ончагайлап чогаатканын тайылбырлагар.

Чечен-оолдуң тайылбыры	Сээң тайылбырың
Кижиге кырында бажының дүгү агарар. Харын кижиниң диги, сөөгү ак өңүг ужурунан, ак өңүг шинчизин ончагайлап, оларны үш акка кириген.

“Өртемчейниң үжү” кандыг-бир ончагай шинчини дөйлөп, үш үштен чогаадыр.

2. а. “Өртемчейниң үжү”-ге таарыыр сөстү көвей сек орнунга бижигер. “Берги” деп чүге айтканын тайылбырлагар.

- а. Хая кырынга берги б. санаары бир берги
Хар кырынга берги кыпсыыры бир берги
Мыйыс кырынга берги сүрери бир берги

Ажыглаар сөстөр: а. от кыпсыыры, сизген өскүрери, хар доктаадыыры
б. кагайны, сылдысты, сугга от

б. Сеңээ чүү берги кежээ? Чүнү кылырында берги болур?

3. а. Чүү чүү кызыл өңүг турар? Адагар. Чижээлээрге: кызыл кат,

б. Адаан чүүлүгерни кириштир өртемчейниң үш кызылын чогаадып бижигер.

- бир кызыл
..... бир кызыл
..... бир кызыл

в. Чогааткан шүлүгүргени адажыгарга номчуп бергер.

г. Чүге ынчап бижиинигерни тайылбырлагар.

д. Сөс шурун ойнагар. Башкы сөстүң соңгу үжүү дарыйгы сөстүң башкы үжүү болур, чалаң чүве ады биле демдек аттарын тып адагар.

чарык

кызыл

.....

.....

.....

е. Өртемчейниң үштеринен соңгууш, үштээн шүлүктерге дөйлөштирип чогаадып бижигер.

Өртемчейниң үш чаагайы

Өртемчейниң үш ногааны

Өртемчейниң үш байы

Өртемчейниң үш агы

ё. Чогааткан шүлүүнү кыдыында адыжыңга номчуткаш, дагын экижидип бижииш, унуун өске эш-өөрүгерге номчуп бергер.

ТЫВЫЗЫКТЫ ТААП, ДӨӨЙЛЕШТИР ЧОГААДЫКАЙ

4 1. Тывызыкты таап, ужурун тайылбырлаакай.

- Тывызыкты канчап дүрген, шын таар бис?

- Тывызыкты эки номчууш, утказын эки билир херек.

- Сөс бүрүзүнүң утказын бодап, билдинбес сөстү эки билип алыр.

- Тывызык таарда, чүнү чажырып турганын даан бодап тывар.

2. Шур биле Чечен ийиниң хоочузун кичээнгейлиг номчугар.

Шур: - Ала аъдым хыл кажаалыг. Ол чүүл?

Чечен: Тып кагдым. Карак иргин. Карактың алазын ала аътка, кирбиин хыл кажаага дөйлөп тывызыктаан.

Шур: Карактың кандыг шинчизин ончагайлаан?

Чечен: “Карактың алазы биле аътты хыл кажаага турбас” дээрсинде ужур бар.

3. Дарыйгы тывызыктарны тып, канчап тыпкан ужурун тайылбырлагар.

Тоол даңгыназы дурдун курун
Чаашкын соонда чада тутту.

Ак ширдек черни шыпты.

Курт эмес ужар,
Куш эмес чалгынныг.

Артап болбас алдын өрген,
Дээп болбас демир өрген.

Тии чок торгум,
Дизии чок чинчим.

Шуглак чок удуур,
Суг чок чунар.

Агы актан артык,
Харазы киштен хара.

4. Үстүндө тывызыктарнан кылыг сөзү, чүве ады, демдек аттарын тып бижигер.

Чүве ады:

Демдек ады:

Кылыг сөзү:

5. “Ак ширдек черни шыпты” деп тывызыктың шыпты дээн сөзүн кылыг сөзүнүң үелеринге өскертип бижииш, тывызыктың болгаш сөстүң утказы өскерлиир болгаш өскерилбезин домакташкар.

6. Дарыйгы одуруг бүрүзүнөн чүве адын тыпкаш, оларны падежке өскертип бижигер.

- а. ыглаар, беш, торгу, кызыл
в. артык, удуур, алдан, суг

- б. үжен, аптыраа, чырык, ойнаар
г. номчуур, чечек, салгыннаар, он

7. а. Башкыгарнан сурааш, сөстөрни моол дылга орчууладып бижигер.

Тыва дылда	Моол дылда	Тыва дылда	Моол дылда
тывызык	...	салгын, салгынныг	... , ...
кур	...	шуглак	...
даңгына	...	артык	...
чада тудар	...	ховаган	...

б. Моол дылда сөстөрни доктаадып алгар.

8. Кичээнгейлиг номчууш, билип алгар.

Чогаадып бижирде:

- Чүнүң дугайында тывызыктаарын бодап төлевилээр.
- Эң-не кол ончагай шинчизин бодап тывар.
- Кандыг чүвеге дөйлөп болурун төлевилээр.
- Бижирде кандыг сөстү соңгуп, ажыглап болурун бодаар.

9. Тывызыкты дөйлөштир чогаадып бижиикей.

Ак кижы ыглап доостуур. (лаа)

- а. Лааны дөйлөштир тывызык чогаадып бижигер.
- б. Лааның кол кол шинчилерин тып, оларны ажыглап тывызыгарны чогаадып бижигер.

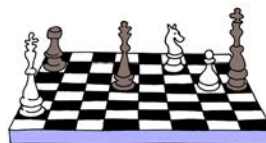
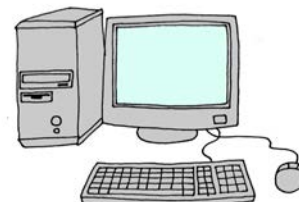
Чижээлээрге: лаа ак болгаш өске-даа өңнүг, лаа кадыг эмес, ол кыварда бичиилээр, улус лааны хараңгыда ажыглаар, лааның чыдын база ажыглап турар.

- в. Кандыг ончагай шинчизин бодап, кандыг сөс соңгуп бижиин дугайында домакташкар.
- г. Чүге мынчап чогаадыр болган дугайында тайылбырлагар.

Чечен-оолдуң чогааткан тывызыы
Ооң чыдын, чырыын ажыглаар Ол чымчак-даа эмес, кадыг-даа эмес.

Сээң чогааткан тывызыың
.....

10. а. Чуруктарда чүүлдерниң ончагай шинчизинге таарты тывызык чогаадыкай.

б. Чогаадып бижин тывызыгарны адаштарыгарга тыптыргар.

в. Канчап тыпканын домакташкар.

11. а. Бодалгалыг тывызыкты тыпкаш, домакташкар.

Шынаада кезек теректер баштарынга тааннар кээп хонган. Бир терекке ийи ийи таан олуарга, бир терек артып каар, харын бир терекке бир бир таан олуарга, бир таанда олуар чер чок болур. Ниити каш терек, каш таан турган?

б. Үстүнде бодалгалыг тывызыктан чаңгыстың болгаш көвейниң санында сөстөрни тып айткар.

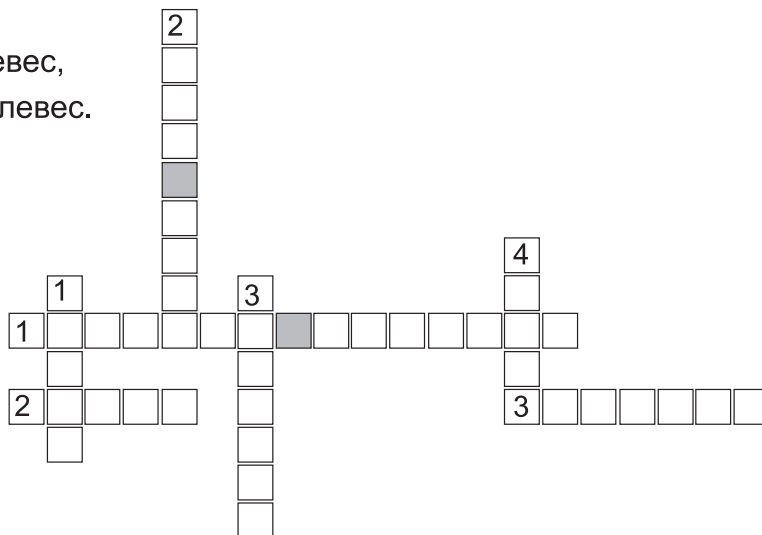
12. Тывызыктарны тып, “Сөс чинчи”-зин ойнагар.

Дооразы:

1. Чиир-даа болса, аас хереглевес,
Чоруур-даа болса, бут хереглевес.
2. Кижиниң дүгү чаштында,
Мээң дүгүм иштинде.
3. Бөген чок тевеге чүък
чүдүрдүм.

Тургузу:

1. Бодуң ойнап чордуң,
Бодуң чүгүрүп чордуң.

2. Дөрт хөмниң суу
Бир хөлгө чуткуур.
3. Чер алдында
Чаглыг токпак.
4. Дыңнаарактың чаштында,
Дын сарыг чаваа тур.

13. а. Тывызыкты номчууш, тыпкар.

Көп кижиге хүрээледи,
Хүрең аъдым чыраалады. (шди, лды)

Аптыраа долу
Ак кажыктар (шди)

Мен көрейим,
Сен аайт. (аракк, саа)

- б. Үстүндө тывызыктар чүгө хамаарышкан тывызыктар?
- в. Дөөйлөп тывызык чогаадып бижигер.
- г. Бижиин тывызыгыгарны адаштарыгарга тыптыргар.

ТООЛДУ БИЛИП НОМЧУУКАЙ

5 1. Тоолду кичээнгейлиг номчууш, утказын домакташкар.

Найырал

Бир-ле черге чараа-чечен, тоолай, дилги чурттап чоруун чүвең иргин. Байырлалдар болурда, олар шупту кады хөглээр, аразында аажок демниг, найыралдыг.

Аяс, кааң хүнде тоолайның төрээн хүнү болур деп чар болган. Ол эш-өөрүн байырынга чалаан. Чараа-чечен эжиниң найырынга лууван, явлык апаар деп бодап алган. Дилги мөөгүлөр, хаактар кыртыжын эккээп каан. Манаан хүнүнде белек-селээн чүктээш, эжиниң байырлалы куду каткы-хөглүг чорупканнар. Тоолай адаштарын өөрүшкүлүг уктуп, хүлээп алган.

Олар эжинге белектерин сунуп туткан. Унуун улаштыр ойнап-хөглөп, самнап шаг болган. Аъш-чеми-даа элбек, ал-боттары-даа эптиг, демниг. Ыя кадында дилги чараа-чеченге билбейн дээптерде, теңнери ооң холу куду хадалый барып тур. Дилги алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап, эжин эки бактан сөглөп тур. Ындыг алгы-шимээн, ыы-сыы дыңнааш, чараа-чеченниң ыыды безин чиде барып тур. Байырлал үрелип, төөзү ыыт-дааш чок тарап чана баргылаан. Эштери чоруй баарда, тоолай үүр боданган: “Аравыста сүрлүг эки найыралдыг турдувус. Ам чүгле бактажып эгеледивис. Ынчап черле болбас!”. Ынчап бодааш, тоолай эштерин эвилештирер арга тып алган иргин. Ол хенертен аарыыш чыдыпкан.

Ону дыңнааш, эштери төөзү чыгып келгеш, эжин эмнеп, дузалажып эгелээн. Харын дилги эжиниң байырлалыңа келгеш, ону улуг өкпеледип каанын билгеш, тоолай биле чараа-чеченге буруузун хүлээп: “Моон соңгаар эш-өөрүм хүндүлөп, дыңнаар мен” деп сөзүн берген иргин.

Дилгиниң буруузун хүлээнинге өөргөш, тоолайның аарыы дораан эскирип калган. Чараа-чечен биле дилгиниң эптежип найыралдашканы тоолайга эм боп тур. Ынчангаш эжишкилер бот-боттарын найыралдыг болурун дугуржуп, удур-дедир аалдажып, оюн оя, чигин чире чурттай барып турлар.

2. а. Айтырыг каап, тодарадып домакташкар.

1. Адаштар кандыг байырга, каяа барган? Аңаа чүү болган?
2. Адаштар чүнөн боп бакташкан?
3. Сен дилги болсаң канчаар турган сен?
4. Оларның найыралдашканыңа чүү дуза болган?
5. Тоолду чүгө “Найырал” деп адаан? Өске кандыг ат берип болур? Аттан бергер.
6. Эжишкилер найыралдыг болур үеде сеңээ чүү боданды?

3. Тоолда чүнүң дугайында бжиин? Соңгууш тайылбырлагар.

а. Амытаннар дугайында	б. Амытаннар бакташкан дугайында
в. Эп-найырал дугайында	г. Төрээн хүн дугайында

4. Тоолдуң баатырларының болгаш тоолдуң болушкуну боп турар чер орнунуң дугайында домакташкар. Чижээлээрге:

- а. Баатырларның аажы-чаңын кандыг сөстөн тодарадып бжиин?
- б. Эки болгаш багай таланың баатырлары бар ба?
- в. Кандыг баатырны ончагайлап көргүскөн?
- г. Тоолдуң болушкуну кайда боп турар?
- д. Сеңгээ кандыг баатырның аажы-чаңы болгаш кылган кылдыныы таарышты?

6 1. Тоолду дөөйлеп чогаадып бжиикей. Бөлүктерге үлээжип, кады бжигер.

1. Бжиир сагыжывысты тып, төлевилээкей.
 - а. Чүнүңдугайында бжииригерни соңгугар. Номчукчуларга чүнү аайтырын күзеп тур силер? Кыдыгарда адажыгарнан домакташкар.
 - б. Тоолдуң баатырларын төсөөлөп бодагар.

- в. Кол утказынга таарты каш баатыр турарын төлевилегер. Эки баатырлар, багай баатырлар азы ид шидилиг баатыр дээн кептиг.
- г. Баатырлар аразынга чүнү хоочулажыыр, чүнү кылыр, оларның чаштыыгы хевир дүрзү, аажы-чаңы кандыг болурун бодагар.

2. Чогаадыр тоолугарның болушкуну каяа болурун төсөөлөп бодагар.

- а. Арга ыяш иштинге
- б. Бажыңга
- в. Дээдисте
- г. Көдээ, коду дээш каяа, кандыг черге боп болур
- д. Бижиир чүүлүгерни төлевилеп, чуруп-даа болур

3. Чогаадыр тоолугарга кандыг ат бээригерни домакташкар.

- а. Бижиинигерни хынагар.
- б. Бижиир сагыжыгарны демдегеп алгар.
- в. Бижиир тоолугарның башкы, кол, түңнел кезээн бодап бижигер.
- г. Бижиин тоолугарны дагын бир катап номчугар.
- д. Тоолдуң кол утказын эки домакташкар.
- е. Тоолдуң кезек бүрүзүнүң утказын үндүрүп бижиинигерни хынагар.
- ё. Бижиирде частырыг чок шын бижиинигерни хынагар.
- ж. Хынааныгарны катап номчууш, кыдыраажыгарга шеверлик бижигер.
- з. Чогааткан тоолугарны адаштарыгарга номчуп бергеш, домакташкар.

4. Тоолду чогаадып бижиирде, дарыйгы чүүлдерни сагыгар.

- Башкы кезээ: Бурунгу шагда, эрте бурунгу шагда, шыян ам, бурунгунуң мурнунда, буга деге мыйызы буступ дүжүп турар шагда деп эгелээр.
- Кол кезээ: Баатырларга таварышкан чүүлдер болгаш тоолдуң кол болушкунун бижиир.
- Түңнел кезээ: амыр чаагай чыргап тур иргин, чүү болган болду, болган иргин дээн сөстөрнен доозар.

5. Үстүндээги үлегер, төлевилел аайынан тоол чогаадып бижиш, арагарда домакташкар.

6. Кыдыыгарда адажыгарга бижиин тоолугарны хынаткар.

7 1. Тоолду улаштыр чогаадып бижикей.

Тоолду кичээнгейлиг номчугар. Улаштыр чогаадып бижигер.

Алдын явлык

(Моол улустуң тоолу)

Эрте бурун шагда бир хаан “Мени мегелеп шыдаан кижиге алдын явлык бээр мен” деп чар салып тур иргин. Ол чарны бир ядыы оол дыңнааш, хаанны мегелээр деп шиидип тур. Ол оол суг кудар савазын алгаш, хаанга барган иргин.

Хаан ону көргөш: - “Сен чүге келдиң?” дээн. Оол: - “Силерниң меңгээ бээр өрүгерни негеп чор мен. Силер меңээ бо саваны долу алдын бээр өрлүг силер” деп тур. Ону дыңнааш, хаан сүрлүг ажынып: - “Сеңээ бээр өрүм чок. Сен меге аайтып тур сен” дээн

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Ядыы оол чүге хаанга меге аайткан?
- б. Хаан чүге ажынган?
- в. Оол хаанга чүү деп харыылаан ирги?
- г. Хаан оолдуң аайтканын дыңнааш, канчанган?
- г. Тоол канчап доостуур? Тоолду улаштыр бижигер.

3. Домактарны чиге холбагар.

А. Сен чүге келдиң?	а. Медээ домаа
Б. Сеңээ бээр өрүм чок!	б. Айтырыг домаа
В. Алдын явлык бээр мен.	в. Кыйгырыг домаа

ДҮРГЕН ЧУГААНЫ ААЙТЫП ӨӨРЕНИИКЕЙ**8 1. Дүрген чугааны кичээнгейлиг номчугар.**

Билдим-билдим бичии шынаа,
Шынаалаза шыктыг алаак
Алаактаза арбын сүрүк,
Сүрүглезе сүттүг инек,
Инектезе итпек хойтпак,
Хойтпактаза дооза тодар,
Тодарлаза тодуг догаа.

2. а. Дүрген чугааны канчап номчудугар?

- б. Дүрген чугаа, шүлүк ийиде ылгал бар ба? Кандыг ылгал бар?
в. Дүрген чугааны кым эң-не эки аайтыыр? Бир бирнен аайтып көргер.

Дүрген чугааны аайтыырда, сөстөрүн чиге тода, дүрген аайтыыр. Дүрген чугаа эки аайтыыры кижиниң дылы сайзыраарыңа болгаш тыныш алырыңа улуг дузалыг.

- г. Дүрген чугааны чүгө дүрген аайтыыр деп бодап тур силер?
д. Дүрген чугааны аайтып өөрөңгөр.
е. Дарыйгы дүрген чугааларны кыдыраажыгарга шеверлик бижигер.
ё. Бижиин дүрген чугаагарны дыңзыг тода номчугар.
ж. Дүрген чугааларны доктаадып алгаш, аайткар.

Кажык кажык кажыктазын
Кажыктаза кажыктазын,
Кара-оол кажыктазын
Кажыктарын чыксаап кагсын

Чинчилезе чинчилезин,
Чинчи шуру чинчилезин,
Чинчи шуру чинчилээштен,
Чинчимаага чинчи берсин

- з. Доктааткан дүрген чугааларын кым эң эки аайтканын арагарда домактажып тодараткар.

Мен чүнү өөрөндим?

1. Улустуң аас чогаалының төрелдерин адап бижигер.

- а.
б.
в.

2. Демниг сааскан

Теве тудуп чиир деп чечен сөстүң утказын тайылбырлагар.

3. Көвей сек орнунга таарыыр сөстү тыпкаш, чечен сөстөрүни четкилдегер.

Арныңа кижини бодун мактаар
Артыңга кижини эжин мактаар.

4. Үстүндө чечен сөстөргө четкилдеп бижиин сөстөр болур.

- а. чүве аттары
б. сан аттары
в. удурланышкак уткалыг сөстөр

5. Дарыйгы тывызыкты тыпкар. Тывызыкты канчап тыпканыгарны тайылбырлагар.

Кижиниң дүгү чаштында,
Мээң дүгүм иштинде.

6. Тывызыкты чогаадып бижирде, кандыг дараалалдан бижир?

- Чүнүң дугайында тывызыктаарын бодап төлевилээр.
-
-
-

7. Чараа-чечен дугайында тывызык чогаадып бижигер.

.....
..... (чараа-чечен)

8. Тоол чогаадып бижирде, кол кезээнге.....бижиир.

- а. эрте шагда деп б. амыр чаагай чыргаан иргин деп
- в. баатырларга таварышкан чүүлдерни

9. Чиге бижин сөстөрлиг одуругну тыпкар.

- а. тывызык, чечен сөс, дүрген чугаа, тоол, өртемчейниң үжү
- б. чогаадыыр, тывар, бижир, тагдырар, сонгуур
- в. ада-ие, мал-маган, эрдем-билиг, ажыл-иш, эп-найырал
- г. номчуукай, бижигей, чуруукай, бодаагай, шыяакай

10. Мал алазы чараш,

Кижини алазы чүдөк деп чечен сөстө тодараткан сөстөр болур.

- а. демдек ады б. сан ады в. кылыг сөзү г. чүвө ады

11. Доктааткан дүрген чугаагарнан бирни бижигер.

.....

.....

.....

12. Сөс каттыжышкынның утказын тайылбырлагар.

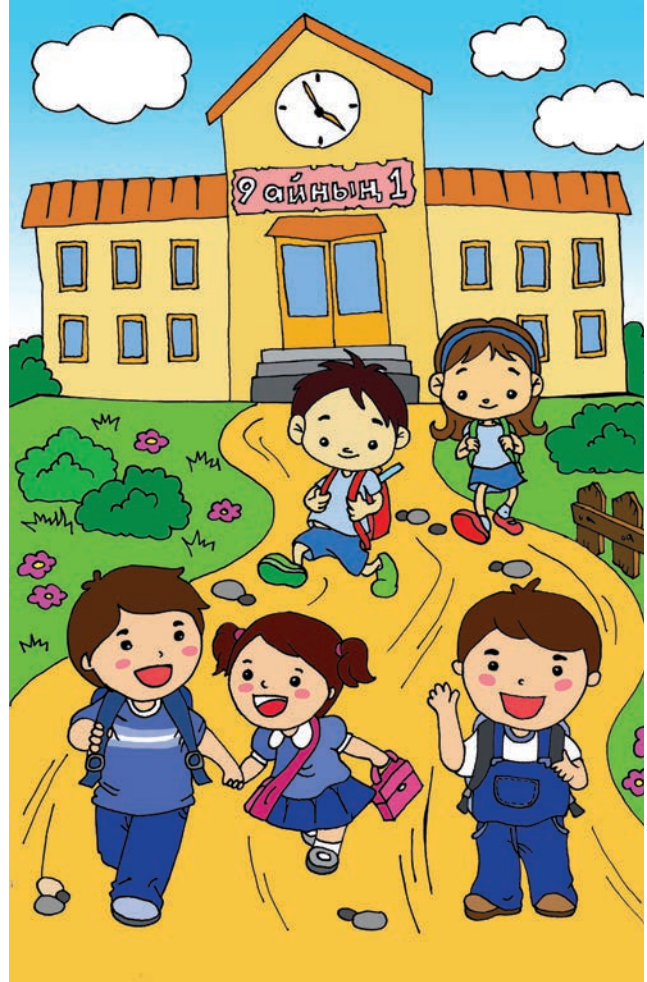
“Кырганнарым чачазы”

ШҮЛҮКТҮ НОМЧУП, ДОКТААДЫКАЙ

9 1. Ырның сөзүн номчугар.

Эртем далайы сургуулум

Эртем далайы сургуулум
 Арат чонум сүлдези
 Алдын эртем далайы
 Ачы үренниң сүзүглели
 Авыралдыг эге сургуулум
 Аа-аа-аа-аа
 Алдын эртем далайы
 Конгулуурнуң уян үнү
 Кулаамба мөңгө чаңгыргалаан
 Буурул башкым сургаал сөзү
 Бо-ла орнумну чырыткылаан
 Аа-аа-аа-аа
 Арыг эртем далайы
 Төрезинде даңсалыг
 Түменинде таңмалыг
 Улугларның йөрээлдиг
 Угаан эртем далайы
 Аа-аа-аа-аа
 Угаан эртем далайы
 Эргип келир ужуралдыг
 Эге оранымның кызыгаары
 Өртемчейде мөңгө аттыг
 Эртем далайы сургуулум
 Аа-аа-аа-аа
 Эртем далайы сургуулум

Сөзү: Делег Жамиш оглу Гэрэл

Аялгазы: Шунгуур Чимэддорж уруу Ганчимэг

2. Сургуул дугайында домакташкар.

- Чүгө "Эртем далайы сургуулум" дээн?
- Сургуулда кымнар ажылдаар?
- Сургуулга чүгө келир дуралыг силер?
- Сургуул дугайында билир ыр, шүлүктөригерни аайткар.

3. Сөстөргө кожумаан чиге холбагар.

а. эртем	1. -чи
б. йөрээл	2. -лыг
в. угаан	3. -ниг
г. ачы	4. -ныг

4. Ырнан бодугарга эң-не чаагай сеткигдил төрүткен кезээн дүжүрүп бижииш, чүге ол кезекти соңгуунугарны тайылбырлагар.

5. Сургуулуларда ажилдап турар кижилерге өөрүүшкүн бижигер.

6. “Бистиң сургуулурус”, “Мээң ынак сургуулум” седиптернен соңгуп, чогаадыг бижигер.

7. Бижиин чогаадыгарны адаштарыгарга номчуп бергер.

10 1. Шүлүктү номчугар.

Албан-Орук

Узун кыска сигенниг
 Калбак шөйбек даштарлыг
 Алгыг чаагай шөлдүг
 Агынынан каккан хемниг
 Термелей дырткан хаялыг
 Паш-Оюк, Хымыш-Оюк хайраканныг
 Мээң төрээн чуртум
 Мээң өскен черим.
 Анай, хураан майлажып
 Ыңгай бээр маңнаар
 Оът сиген чип
 Ончагай чер куду маңнаар
 Хая даш кырлап
 Мээс чер куду маңнаар
 Мээң төрээн чуртум
 Мээң өскен черим.
 Албан-Орук деп сөстү
 Аайтып өскен мен
 Алгыг чаагай шөлүнге

Ойнап өскөн мен
 Агынынан каккан аржаанын
 Ижип өскөн мен
 Мээң төрээн чуртум
 Мээң өскөн черим.

Өөреникчи Хара-Соян Нарангэрэл уруу Болортуяа

2. Шүлүктү аянынг номчугар. Утказын домакташкар.
3. Шүлүк каш кезектен бүткен? Шүлүкте үнүп турар Албан-Орук деп чер кай чуртта турар?
4. Шүлүктен сөс каттыжыышкыннарын тып, бижигер.

Үлөгери: Оът сизген

5. Айтырыгларга харыылап, домак чогаадып бижигер.

Ажыглаар сөстөр: алгыг чаагай, оът сизген, шөлүнгө, шыва өскөн

Чүү?.....канчанган?.....

Кандыг?.....чүү?канчанган?.....

Кандыг?.....чүү?.....канчап?.....канчанган?.....

Кандыг?.....каяа?..... чүү?..... канчап?..... канчанган?.....

6. “Орук” деп сөстү падежтерке өскерттип бижигер.

7. Харылзаалыг чугааны ийи-ийилеп номчугар.

- Экии?
- Экии? Кайыын чор силер?
- Төрээн чуртумнан үнгөш, сүрлүг үүртээн кижиге мен. Төрээн чуртум куду бар чыдыр мен.
- Төрээн чуртугар кай черде?
- Мээң төрээн чуртум Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумунда.
- Чүү деп аттыг чер хонаш ирги?
- Хомду иштинде Эрик-Арга деп хонашка чурттап чоруун мен.
- Ол черде кандыг кандыг хемнер, суглар, даглар бар?
- Хомду-Хеми, Чылангының хеми дээн ийи хем, Шыргай-Чүрек, Байын-Чүрек дээн даг бар.

8. Төрээн чуртугар дугайында домакташкар. Айтырып, харыылаарда делгереңгей домак ажыглагар.

9. Дарыйгы онаалгаларны бижип кылгар.

а. Алгыг чаагай шөлдүг

Агынынан каккан хемниг дээн одуругларда тодараткан сөстөр болур.

а. кылыг сөзү б. чүве ады в. демдек ады г. сан ады

б. Хая деп сөсте каш үжүк, каш үн бар?

а. 3 үжүк, 4 үн б. 3 үжүк, 5 үн в. 3 үжүк, 3 үн г. 3 үжүк, 2 үн

в. Сөстөргө кожумактарны чиге холбагар.

аң -тар

чер -дер

даш -лар

шөл -лер

анай -нар

г. Айтырыгларга харыылап, сөс каттыжыышкынын чогаадып аайткар.

чүү? кандыг?

чүү? кандыг?

чаагай чүү? кандыг? орук.

чүү? кандыг?

чүү? чеже?

Үлегери: чазаан орук, аът орук

10. “Мээң төрээн чуртум” аттыг 100-150 сөстүг чогаадыг бижигер. Сөзүглел башкы, кол, түңнел кезектиг болурун утпагар.

11. Бижиин чогаадыгарны хынааш, адаштарыгарга номчуп дыңнаткар.

12. Бодугарны хынагар.

Чүнү өөрөндивис?

Айтырыгларны бодугар бижигер.

Өөреникчи бодунан сураар айтырыглар	Түңнээри
Чечен сөстөрни номчууш, утказын тодарадып шыдаар мен бе?	
Өртемчейниң үжүн дөөйлеп чогаадып шыдаар мен бе?	
Тывызыктың утказын билип, тып шыдаар мен бе?	
Тывызыкты дөөйлеп чогаадып шыдаар мен бе?	
Дүрген чугааны аайтып шыдаар мен бе?	

ТӨӨГҮ ЧУГАА НОМЧУУКАЙ

1. Төөгү чугааны номчугар.**Бөге Буурул**

Алдай сынны аралап, аң-кужун аңнап, адыл малын малдап, амыдырап чоруун Цэнгэл тываларының аразында төөгү домак боп мөңгерээн эрлиг эрлер көвей бар. Оларның бирээзи Бөге Буурул деп кижиге.

Ол Алдай, Хомдуну ажып, ында-мында чурттап чоруун ядыы чаңгыс эр. Арт сынга, арга тыт аразында орук үндүрер күштүг кижиге турган. Көвей черге мөөрей ап чоруун. Көптүң караанга аът кептиг көстүүр кайгамчыктыг улуг соксалыг, калбак делгем көрөктөг кижиге турган дээр. Бөге Буурулду бурган болурда, ол шагның ёзу чаңчылынан чадагай черге черлээн.

Чазын аң-куш төлдээр шагда ол кижиниң көрээниң иштинге бөр оолдап каан турганын чуртунуң улуглары көргөн. Алды эниктиг чикпи бөр эниктеринен кады ол кижиниң көрээнге сыңып чыдар турган дээр. Ол төөгү чугаа чоннуң аразында аас дамчып көпке делгерээн.

Бөге Буурулдуң сөөгүн Увс аймактың кижилери оорлай барган деп чугаа бар. Унуун соңгаар Увс аймактан алдарлыг көвей бөгөлөр төрөөн дээр.

2. Айтырылгарга харыылап домакташкар.

- Төөгү чугаада чүнүң дугайында чугаалаан?
- Бөге Буурул кандыг кижиге чоруун? Ол кижини чүгө Бөге Буурул деп адаан?
- Бөр чүгө ол кижиниң көрээнге эниктээн болду?
- Увс аймактың кижилери чүгө ол кижиниң сөөгүн оорлаан ирги?
- Төөгү чугааны номчууш, чүнү билип алдыгар?
- Төөгү чугаада кандыг ёзу-чаңчыл дугайында үнүп тур? Ол чаңчыл ам бар ба?

3. Дарыйгы сөстөрниң ойсу адаар сөстөрүн тып бижигер.

Бөр-,,,

Өлүр-,,,

4. Төөгү чугаада болушкун кай үеде болган?

- а. Эрткен үеде
- б. Амгы үеде
- в. Келир үеде

5. Сөстөрнүң дазыл, кожумактарын шыйгар.

мөңгерээн

эниктеринен

чурттап

чаңчылынан

соксалыг

2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бурун шагнан бээр тывалар улуг байырлалдарга күрешти кирип күрээжип, байырлап чоруун. Күреш амгы үеде база-ла байырлалдарның кол кезээн ээлеп турар. Шаанда оваа, суг бажы, оът, бурган дагыырда, худа дүшкенде, ыдык кылганда, бай шыырак болгаш алдарлыг шериг баштыңнары чок болганда, кандыг-бир дайынга тиилээнде күрешти кирип чоруун.

Тыва күреште бөгелерге күчүтен, арзылаң, заан, начын дээн цолдарны бээр. Бөгелер содак, шуудак, эдик, чалаалыг бөрт дээн хептер кедер. Күреште көвей арга турар. Оларнан адаса: чая тудар, тевер, каттай кагар, буттаар, чан баштаар, мундурар, балдырлаар, дегээлээр, дөңмектээр, чартыктаар.

Бистиң Цэнгэл тываларында Насай, Шагдаржав, Хөкбай, Лувсай, Бялдууч, Сономцэрэн, Винтов, Цэдээ дээн ат алдарлыг бөгелер чоруун. Оларнан соңгаар дарыйгы бөгелер күрээжип, аймак болгаш сумуннуң цолдарын алган. Оларны адаса: Аймактың арзылаң цолдуг Д.Пунцаг, аймактың чааннары Д.Уртнасан, Д.Ганболд, Д.Тангад, аймактың начыны Д.Дорж, сумуннуң чааннары Ч.Халтар, Д.Буянбат, Д.Цэндээхүү, Т.Нургааз, В.Алтанхутаг, В.Сансархүү, Н.Буянтогтох, сумуннуң начыннары Х.Буянтогтох, Н.Отгонбаяр, Б.Амгаланбаатар, Ц.Гантулга дээн күштүг бөгелер күрээжип чоруун. Чамдыктары ам-даа күрээжип турар.

2. Сөзүглелге кандыг ат берип болур? Домакташкаш, аттан бергер.

3. Тыва күреш, моол күрештиң дөөй болгаш өске талаларын домактажып, көзенекке бижигер.

Дөөй талазы	Өске талазы
Девири,	Тиилээн бөгениң шүүрү
.....
.....
.....
.....

4. Моол бөгелерге бээр цолдарны домактажып, дараалалынан бижигер.
5. Айтырыгга харыылаар, көвей сек орнунга таарыыр сөстөрни тып бижигер.

6. Тыва болгаш моол күреш дугайында медээлел чыып, бичии ном кылгар.

Бичии ном кылырда: бөгелерниң чуруу, күрээжиир аргалары, каш давыырда, кандыг цолдар алыр дээн кептиг медээлерни кирип болур.

3 1. Төөгү чугааны кичээнгейлиг номчугар.

Чаагай Чакпан

Чаагай Чакпан деп кандыг-даа кижии көөрдө, көрүп туруп калыр ыңдыг чаагай кижии турган. Чеже муң кижиниң аразынга кулаштап чоруурда, ол кижиниң кулаанан ыш үнүп турар. Унуун ам кандыг-даа бедик сүменен кирерде, одагалыг бөргү орайынга ойнап дээп турар. Ындыг чаагай дурт-сынныг кижии чоруун.

Цэнгэл тывазында сүме хиид турбаан. Чаагай Чакпан Далай хааннан сүме хиид сурап алыр дээш барган. Ол үеде ийи муң лама ном номчуп турган. Ол кижиниң чаагайын кайгааш, ол хиидде ном номчуур лама тывылбайын барган. Унуун кыдаттың бир улуг шинчээчизинен “бо кижини көргөн кижии чүге мынчап ыды чидип, көрүп туруп калыр?” деп сураарда:

- Ээ, Хурмустунуң дүжү бо кижии турган иргин деп аайткан дээр. Хурмусту үжен чыл удуур иргин. Үжен чыл удуурда, дүжээн дүжү ол кижии боп төрүүш, мында чорууну ол дээн. Чаагай Чакпан үжен чаштыында бурган болган иргин. Хурмусту оттуп келирде, демги кижии чок болганы ол иргин. Чаагай Чакпан деп ыңдыг кижии чоруп тур оо.

2. Айтырыгларга харыылап домакташкар.

- а. Төөгү чугаада чүнүң дугайында чугаалаан?
- б. Хурмусту чүнү дүжээн?
- в. Чаагай Чакпан каяа чурттап чоруун?
- г. Чаагай Чакпан деп кандыг кижии чоруун? Чүге Чаагай Чакпан деп адаан?

д. Төөгү чугааны номчууш чүнү билип алдыгар?

е. Төөгү чугаада болуушкун кайы үеде болган?

3. Дарыйгы домак кандыг домак болурун тодараткар.

Чаагай Чакпан деп ындыг чаагай кижичоруун.

а. Айтырыг домаа

б. Медээ домаа

в. Кыйгырыг домаа

г. Кандыг-даа домак эмес

4. “Кыдаттың шинчээчизи” деп сөс каттыжыышкында “кыдаттың” деп сөс куду кандыг айтырыг каар бис?

а. кымның?

б. кандыг?

в. чүнүң?

г. кайның?

5. Кылыг сөстөрүниң үезин тодараткаш, сөс бүрүзүнге домак чогаадып бижигер.

турбаан, номчуп баштаар, бодап тур, чоруур, удуун, кылдыр бээр

6. Дарыйгы сөстөрүниң утказын тайылбырлап бижигер.

сүме шинчээчи одагалыг бурган болган

7. Дарыйгы сөстөрүни моол болгаш тыва дыл куду орчууладып бижигер.

Тыва дылда	Моол дылда	Моол дылда	Тыва дылда
чаагай	сүм хийд
хурмусту	гайхамшигтай
маргылдаа	мөнхрөх

4 1. Төөгү чугааны кичээнгейлиг номчууш, утказын домакташкар.

Кижиниң сагыш-сеткили

Эрте бурун шагда ийи бурган, кижичүдүргөн. Унуун ооң сагыш-сеткилин кандыг кылыр дугайында домактажып тур. Ийи бурганның бирээзи “Ак куу кептиг ак болсун” дээн иргин. Оон бирээзи “Хара карган кептиг хара болсун” дээн. Унуун бир бурган:

- Ынчалса карган кептиг хара боп калса, кижичаа бук кептиг бак сагыштыг болур – дээрге, оон бирээзи:

- Ынчалса ак куу кептиг ак боп калса, кижилер дендии эки сагыштыг болгаш, бүгү-ле чиир чүвезин амытаннарга үлээп бергеш, боду аштап, сугсап өлүр. Ынчаарга кижиниң сагыжын ала сааскан кептиг ала шоокар кылаакай – деп

домактажып тур. Ындыг ужурунан кижиниң сагыш сеткили ала сааскан кептиг ак, хара холчуп турар болган ужурлуг.

2. Дарыйгы көзенекти четкилдээш, домакташкар.

	Кандыг болсун?	Кандыг болсун?
Бир бурган:		
Оон бир бурган:		
Сен чүү деп бодап тур сен? Сээң бодадың:		

3. Чоок уткалыг сөстөрни тып аайткар.

дыштаныыр шоокар кайгаар көөр
ала амыраар бүдөр болур

4. Төөгү чугаада сөстөрни ажыглап, үлегерге таарыыр сөс каттыжыышкыннарын чогаадып бижигер.

демдек ады + чүве ады

чүве ады + демдек ады

Үлегери: ак куу, карган хара

5. Дарыйгы домактарның кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйгар.

Домактың кол сөзүн бир шыйыгнан, сөглөкчизин ийи шыйыгнан шыйгар.

- Куштар бедикке ушкан.
- Сургуулга өөреникчилер өөренип тур.
- Чайын чечектер делгереп өзер.
- Бис бир бирээвиске үргүлчү дузалажып турар бис.
- Эртен адажым ийилээн ном саңыга олуруп ном номчуур бис.

5 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Дундговь аймактың Өлзийт сумуннуң Дэл Хөнжил деп дагда моол бөгелерниң күрээжип турган чуруктары тыптыын. Олар 7000-11000 чылдың мурнундаагы чуруктар. Ынчангаш эң-не бичиинен бодаарда, 7000 чылдың мурнунда моол бөгелерниң түүхүзү баштаан деп көөр.

Моол күрештиң түүхүзүндө 1600 чыл мурнунда тиилээн бөгелерге бээр цолдар турган. 11 дугаар чүс чылдың үезинде моол бөгелерге **харцага, бүргэд, гарьд, шонхор** дээн куштар болгаш амытаннарның аттарынан адаан цолдар бээр

турган. Амгы үеде аварга, арслан, гарьд, заан, харцага, начин дээн цолдарны берип турар.

Бөгелер содак, шуудак, эдик, чалаалыг бөрт дээн хептер кедер. Содак, шуудактың көк өңү мөңгө көк дээдисти беликдээр, харын кызыл өңү моол бөгелерниң салгалы үзүлбейн мөңгө бадырап чоруурун беликдээр. Ынчангаш бөгелер кызыл, көк дээн ийи өңнөн содак, шуудаан даарап кедер.

Күрешке киржиир бөгелерниң саны 16, 32, 64, 128, 256, 512, 1024 болур. Моол күреште 45 хире арга, меге турар. Оларның чамдыызын адаса: мундурар, балдырлаар, дегээлээр, чая тудар, тевер, каттай кагар, буттаар, чан баштаар, дөңмектээр, чартыктаар, мушкуур, эгиннээр.

1921 чылдан соңгаар амгы үеде эң-не үр күрешкен, күштүг дархан аварга цолдуг бөгелернен адаса Б.Бат-Эрдэнэ улустуң улуг байырлалы наадымга 11 каттап, дархан аварга Х.Баянмөнх 10 катап, Б.Түвдэндорж 7 катап, Ж.Мөнхбат 6 катап, Д.Дамдин 5 катап, Д.Цэрэнтогтох 4 катап, даян аварга Г.Өсөхбаяр 4 катап, А.Сүхбат 3 катап тиилекчи болган. Моон соңгаар ам-даа эки күрээжип турар бөгелер көвей бар.

2. Айтырылгарга харыылап домакташкар.

- Сөзүглелден чүнү билип алдыгар?
- Моол бөгелер чүгө көк, кызыл өңнүг содак, шуудак кедер?
- Моол бөгелер болгаш тыва бөгелерниң аразында кандыг ылгалдар бар?
- Чүгө харцага, бүргэд, гарьд, шонхор дээн амытаннар болгаш куштарның аттарынан бөгелерге цол бээр деп бодап тур силер?

Моол бөгелерде өңгө хамаарышкан беликделдер турарын билип алдывыс. Харын бистиң тыва чонда кандыг кандыг өңгө хамаарышкан беликделдер бар? Домактажыыкай.

3. Моол күрешке тиилээн бөгелерге бээр цолдарны дараалалынан четкилдеп бижигер.

Аварга ,.....,,,,

4. а. Дарыйгы сөстөрни тыва дыл куду орчууладып бижигер.

- Орчууладып бижиин сөстеригерни доктаадып алгар.
- Тыва дылга орчуулаткан сөстеригерге домак чогаадып бижигер.

Моол дылда	Тыва дылда
арслан
харцага
заан
шонхор
гарьд

5. Айтырыгга харыылап, көвей сек орнунга таарыыр сөстөрни тып бижигер.

	бөге		күрээжиир
		ырлаар
Кым?	малчын	Канчаар?
		чуруур
	чогаалчы	

6. Оюн ойнаакай. Кым эң көвей амытаннар адын билир?

Оюннун дүрүмү: Адаштарыгарнан кады ойнагар. Бир бирнен амытаннарның аттарын адап бурунгаар чоруур. Бир амытанны адааш бир базар. Аразында доктаап, туруп калыр болса оюн доостуур. Эң көвей амытанның адын адаан кижиге тиилекчи болур.

ШҮЛҮКТҮ ДӨӨЙЛЕШТИР ЧОГААДЫП БИЖИИКЕЙ

Номчуурда кичээнгейлиг көргер:

- Одуруг бүрүзүндө каш сөс бар?
- Одуруг бүрүзүнүң башкы үжүү кандыг үжүктөрнөн баштап тур?

1. Шүлүктү номчууш, утказын тодараткар.

Ак-Хем бажы
Ак меңги даанга
Аргар кошкар оъттаан,
Арыг ногаан артыжы
Ажык мээске өскен.

Аргымак чылгы малы
Арт черге оъттаан,
Арат чонум ыыды
Аялга ыр боп дыңналган.

Беш чүзүн малы
Бел черге оъттаан,
Беш Богда даа
Бедиктен бисти көскүлээн.

Ак-Хем бажы
Мээң төрээн чуртум.
Ак-Хем бажы
Мээң хайыралдыг чуртум.

Өөреникчи Хаа-Хөйүк Баярболд уруу Өөдөө

2. Шүлүктү аянынг номчугар. Доктаадып алгар.
3. Шүлүк каш кезектен бүткен? Шүлүкте үнүп турар Беш Богда деп даг кай чуртта турар? Барып көргөн силер бе?
4. Дарыйгы сөстөр чүнү көргүзүп турар? Харыыларнан соңгууш, артында айтырыгларга чиге холбагар.

Сөстөр: арыг, ногаан, ак, ажык, бедик, чаагай

а. Сан ады	А. Кандыг?
б. Чүве ады	Б. Канчап?
в. Демдек ады	В. Каш?
г. Кылыг сөзү	Г. Чүү?

Шүлүк чогаадып бижирде, чүнү билип турар ужурлуг бис:

- Шүлүктүң одуруг болгаш кезээ тодаргай болур.
- Одуругнуң эгезинде үжүктери болгаш соңгу үжүк азы сөстери дөөй болур.
- Одуруг бүрүзүнде сөстүң саны дең туруп болур.
- Бижир деп турар чүүлүнүң ончагай шынарын тодарадып бижир.

5. Өөреникчи адажыгарның чогааткан шүлүүн номчууш, чүү боданды?
6. Шүлүктүң иштинен бодугарның эки көргөн кезээн азы одуруун кыдыраажыгарга дүжүрүп бижииш, чүге соңгуунугарны тайылбырлагар.
7. Дарыйгы седиптернен соңгууш, шүлүк чогаадып бижигер.

Авам

Чуртум

Башкым

Ачам

Час

Чай

Күс

Кыш

8. Чогааткан шүлүүвүстү хынаакай:

- Чогааткан шүлүүгерни номчууш, одуруг бүрүзүндө кирген сөстөрнүң утказы кай хире тааршып турарын хынагар.
- Кыдыыгарда адажыгарга болгаш башкыгарга номчуп бергер. Оларга кай хире таарышканын сурагар.
- Башкыгарга хынаткаш, частырыглар бар болса, чазап бижигер.
- Чогааткан шүлүүгерни дүжүрүп бижигер.
- Бижиин шүлүүгерни аяанныг номчугар.

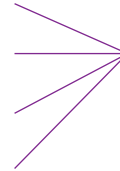
9. Чогааткан шүлүүгерге хамаарыштыр дарыйгы үлегерде онаалганы күүсеткер.

а. чүве ады:

б. демдек ады:

в. кылыг сөзү:

г. сан ады:

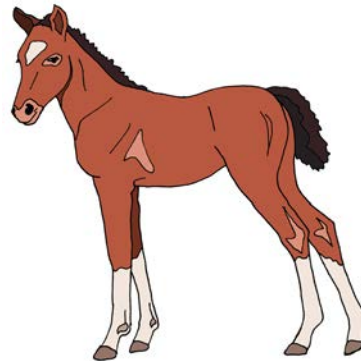
ниити ... сөс, ... одуругнан бүткен шүлүк

2 1. Шүлүктү номчугар.

Кулунум

Саңмай чели чымчак
Саяк чыраа кулунум,
Чээрен кептиг чүзүннүг,
Челе долган кулунум.

Киштээн чараш ыыды
Кулакка үннүг кулунум,
Карак, кулаан көргөш,
Кым-даа уяраар кулунум.

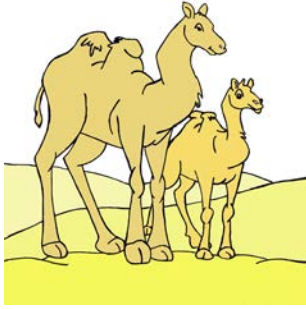

Делег Жамиш оглу Гэрэл

2. Шүлүкте кулуннун кандыг кандыг ончагайын көркүскен?

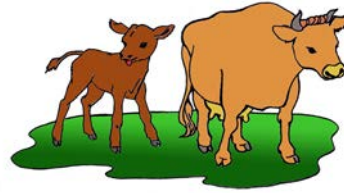
3. Кулун дугайында башка кандыг шүлүктөр билир силер? Адаштарыгарга номчуп бергер.

4. Беш чүзүн малдың төлдерин адагар. Оларда кандыг кандыг ончагай чараш аажы-чаңнар турар? Үлегерлерни көрүп улаштыр чогаадып айткар.

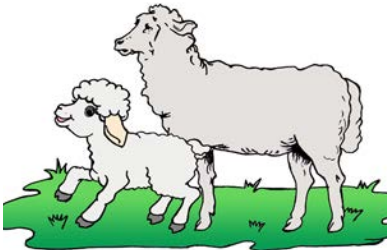
Бодаганнар

- борбак хара карактарлыг
- уянгалыг чараш буйлаар
-
-
-

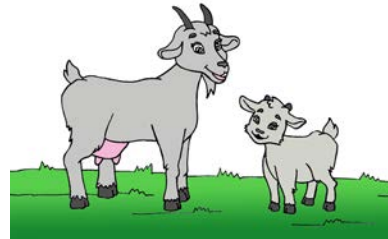
Бызаалар

- адыр дуюгларлыг
- чымчак, ныкта дүктерлиг
-
-
-

Хурааннар

- диндигир чараш баштыг
- хоюг чымчак дүктерлиг
-
-
-

Анайлар

- сонуургаачал чаңныг
- чүскүк хире мыйыстыг
-
-
-

Кулуннар

- чээрэн кептиг чүзүннүг
- чыраа, саяк кулуннар
-
-
-

5. “Кулунум” шүлүктү дөйлөштир бодугарның эң эки көөр малыгар азы амытаныгар дугайында шүлүк чогаадып бижигер.

Үлөгери: Тоолай дугайында болса, тоолай кандыг кандыг ончагай аажы-чаңныг, кандыг өң-чүзүннүг, тоолайның чаштыы хевир дүрүзүнү кандыг болур, чүнен чемнениир дээш, тоолай деп амытанның дугайында сен бодуң чүү деп бодап чоруур сен ооң төөзүн бодап тургаш, чогаадып бижигер.

ЧҮВЕНИҢ УЖУР ЧЫЛДАГААНЫН ТЫП ӨӨРЕНИИКЕЙ.

- Чуруктуң ужур утказын үндүрүп, ылгалдыг болгаш дөөй талаларын тып өөрениир.
- Чогаалдың баатырларының кылдыныын тодарадып, аайтып өөрениир.
- Сөзүглелдин кезектери аразында утказынан холбажып чоруурун билир.

1 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

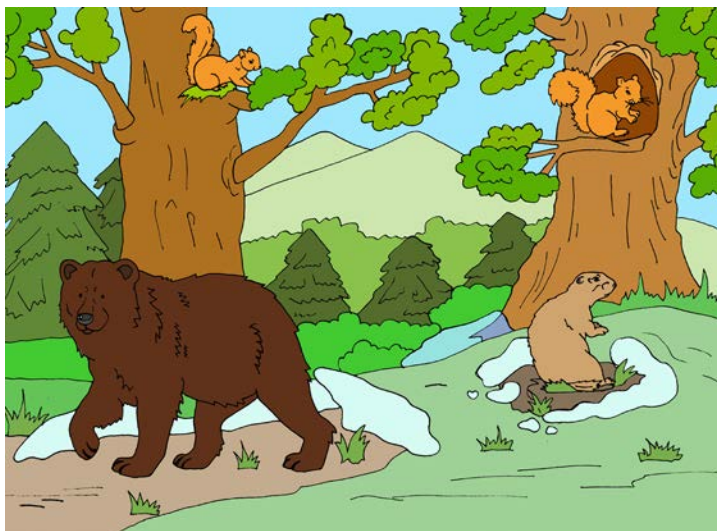
Эки хүн

Хар чагбышаан

Күске үңгүрүнде удуп чыдар. Адыг база ижээнинде кеңневишаан. Диң ыяштың коңгулунда удуун. Тарваан чер алдында өөндө удуп чыдар.

Ынчалгыжа күскелер карактарын ажып, кандыг-бир чүвениң чыдын чыдырхаан. Адыглар база ол чытты билип каан. Диңнер база шиңшиттинген. Тарвааннар база-ла ол чытты билип каан. Чыт үнген чүк куду күскелер маңашты. Адыглар база маңашты. Диңнер коңгулунан шурап үнүптүлөр. Тарвааннар үтөглеринен үнүп маңаштылар. Чыдырханып-ла тургулаан.

Сөөмү каткыршып бүжүгледи. Дыңзыг ыыттан “Ындыг-ла болгай. Харның алдынан чечек өзүп келди” деп алгыргылаан.

2. Номчуун чүүлүвүстү хоочулажыкай.

Бирги кезээ	Чүнүң дугайында чугаа? Аң амытанның омур хевирин кандыг сөстөрнөн илереткен?	
Ийиги кезээ	Амытаннар чүнү билип каан? Эң-не баштай кандыг амытан билген?	
Үшкү кезээ	Амытаннар чүгө маңнашкан деп бодап тур силер? Кайнаар маңнашкан?	
Дөрткү кезээ	Амытаннар чүгө өөргөн? Чүгө "Эки хүн" деп адаанын домакташкар.	

3. Тоолдуң баатырлары кандыг кандыг кылдыныг кылганын хоочулашкар.

Күске	Адыг	Дииң	Тарваан
Удуп чыдар	Кеңнеп турар	Удуп чыдар	Удуп чыдар

- Күске, дииң, тарваанны удуп чыткан дээш, адыгны чүгө кеңнээн деп бижип каан ирги? Бо сөстөрнүң утказын хоочулашкар.
- Дииңнер шиңшиттинген дээш, өскелерин чыдырхаан деп бижип каанының ужуру чүүл? Ылгал бар ба?
- Дииңнер шурап үндү дээн ужуру чүүл?

4. Кылдыныгың ужурун тайылбырлагар.

- Аң амытаннар чүгө төөзү эң соонда дөөй кылдыныг кылып алгырган?
- Аргада амытаннар чечек өскенинге өөрүшкүлүг болган ба? Азы час келген болгаш өөргөн бе?

5. Тоолга өске чаа баатырны кирип тургаш, улаштыр бижиикей.

6. Өске бир амытан оларнан кады турган болса, канчап бижиир силер?

1-ги кезээ	2-ги кезээ	3-кү кезээ
Каяа, канчап удуп чыткан? Кандыг сөстөрнөн илередип болур?	Чытты канчап билип каан?	Чыт үнген чүкке канчап маңнаан?

2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Эки аъттар

(Моол улустуң тоолу)

Эрте бурунгу шагда чүве иргин. Өске ыраак чуртка саттынып калган ийи аът чуртун сактып чанар дээш маңнап бар чыткан иргин. Ол ийи аъттың бирээзи кырган аът болган. Ыраак орукка чоруп шыдавайн артып калыр боп тур.

Ынчангаш аныяк аътка мынчап чагыын иргин: “Че дуңмам орук чорукка эки чоруп чуртуңга эки чедип ал. Кырган агаң ам өлүр шаам келди. Дуңмам сен болур болбас оруктан чорба. Борбак чүвениң аксын часпа” деп чагып калган. Аныяк аът кырган аъттың чагыг сөзүн утпайын өске бир оруктан бар чыткан.

Ынчалгыжа бир борбак боошкуннуг чүве орукта көстүп чыткан. Ол чүвени барып көөрдө, улуг хапта амытан чыткан. Мооң иштинде чүү бар ирги деп көрүксээш, хаптың аксын ажыптарда, иштинен бир улуг аш бөр үне халып келген иргин. “Сен чүү аът сен? Чүге бо хаптың аксын чазып кагдың? Мен бай аалдың малын тудуп чиир турган мен. Оон ол аалдың ээзи сен кептиг чүгүрүк аъдынан ойладып тудуп алгаш, бо хаптың иштинге суп каан чүве. Ам мен сени чиир мен” деп чаптап тургужа, бир тоолай халдып чорууш, бөр биле аныяк аътты көрүп каан. Унуун:

- Аът биле бөр ийи чүге мында кады тур силер? деп сураан.

Олар-даа болган чүүлдү төөзүн чугаалап бээрде, тоолай аъттың амы тынын авыраар арга хоргазын бодап мынча дээн.

- Бөр силер мындыг күш шыдалдыг улуг амытан хирезинде бо хаптың иштинге богдуруп, дүгдүрүп чыткан дээри меге-ле болур. Азы шын болса мен бодумну, база бо аътты чидиртип каайым дээн. Ынчаарда бөр:

- Мен бо хаптың иштинге турганым шын чүве дээн.

Тоолай “Эргим бөр силер бо хаптың иштинге канчап сыңып турган ирги силер? Мен ийи караамнан көрбейн идегевес мен” дээн. Унуун бөр аът биле тоолайны хапка сукпаан турарда-ла тоолай:

- Че, көрдүң бе? Бо хапка сыңмас силер, дээн. Бөр-даа хаптың иштинге бажын дүрген сувуткан. Тоолай ол дораан-на хаптың аксын баглап каан. Мынчангаш бичии боттуг болса-даа аргалыг, угаанныг тоолайның ачы дузазынан аныяк аът менди эки чуртунга чанып тур оо.

2. Кай шаг үеде болган? Домакты четкилдеп бижигер.

Ыраак саттынып калган аът, биле аът чуртун сактып бар чыткан.

3. Кырган аът аныяк аътка чүнү чагыын?

Дуңмам оруктан чорба, чүвениң часпа дээн.

4. Аныяк аъттың оруунга чүү таварышкан?

5. Тоолдуң кол утказын тайылбырлагар.

6. Түңнел кылып чугаалашкар.

- а. Кырган аът чүнү чагып чоруткан?
- б. Аныяк аътка кандыг чүүлдер таварышкан?
- в. Ол кандыг чүүлдерни кылган?
- г. Тоолай кымга дуза чедирген?
- д. Оларны чүү холбап тур?
- е. Тоолдуң баатырлары аразынга кандыг холбаа хамаарылгалыг?

7. Номчуун тоолувустуң утказын эдэрти чугаалаакай.

- а. Аныяк аът кайнаар бар чыткан?
- б. Орукта хапта чүвеге таварышкаш аныяк аът чүү деп бодаан?
- в. Хаптың аксын часкан соонда аът чүнү бодап турган?
- г. Аныяк аът бөрү ийиге тоолай таварышпаан болса чүү болур турган?
- д. Тоолай аныяк аът биле бөрге таварышса-даа дузалашпайн барган болса канчаар турган?
- е. Тоолай бөрге чүү деп хоочулашкаш аътты авыраан?
- ё. Тоолайның чаштыыкы омур хевири, болгаш аажы-чаңын тодарадып чугаалашкар.
- ж. Тоолайның орнунга өске амытан турган болса чүү болур турган?
- з. База бир бөр таварышкан болса канчаар турган?
- и. Бөрнү хапка кирген соонда аныяк аът, тоолай ийи чүнү бодаан?
- й. Аът тоолайга чүнү чугаалаан?

8. Домактарны номчууш, таарыыр харыыны соңугар.

- а. Аныяк аът кырган аъттың сөзүңге кирген. (Шын / Мере)
- б. Аныяк аът дириг калып, тоол экинен доостуун. (Шын / Мере)

9. Тоолда маадырларны тодарадып чугаалажыыкай.

10. Оларның аажы-чаңын болгаш чаштыыкы омур хевирин тодараткар.

	Аныяк аът	Кырган аът
Чаштыыкы омур хевирин		
Аажы-чаңы		

	Тоолай	Бөр
Чаштыыкы омур хевирин		
Аажы-чаңы		

Чалгыы кижиде эки чок

Чааш аътка ээ көп

3 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Пөш ыяштың тооруу

Пөш ыяшка өзер иштинде чемниг, чаштында сөөк кыртыштыг үрезин чимисти тоорук дээр. Тоорукту 9 дугаар айның 15-нен соңгаар бышкан үеде ыяжын кемдетпейн чыыр.

Соңгу чылдарда тоорукту эки бышпаан турарда чыыры көвүдээн. Бышпаан чочагай улуг чуктуг база ыяштан амар адырылбас. Кижилер ыяшты тускай белеттээн аар ыяштан хап дүжүрер. Ынчаарда ыяштың чөвүрээзи болгаш бодун кемдедииринен башка аарып, курт кымыскаякка чидиртиир байдалга чедирер. Улуңгуюнда кол ыяш кемдээр. Кемдээн ыяштан чук улуг үнер. База кемдээн ыяш кадып өспейн калыр. Мындыг көвей багай талалыг болур.

2020 чылда Найысылал кодунуң ногаан кезээниң пөш ыяжынга судалгаа кылган. Олап көөргө, ындыг арга ыяштың 60 ажыг хуузу өзүлдеси араайтап, 30 ажыг хуузу өзүлдеси доктаап, багайтап турар ыяштың бөлүүнгө кирген боп турар.

Пөштүң тооруун кам чокка улуг хемчээлден белеттеп турар. Ынчаары арганың экосистеминге багайнан нөлөөлөп турар. Пөштүң тооруу сойр, торлоо, ала сааскан, хөтүү дээн куштарның чеми болур. База чиргий, диң дээн кемирикчилер, адыг, кагай дээн улуг аңнарның кол хүнесини болур. Тоорук өспээн чылын чиргий, диңнер көвейинен өлгеннен боп, аргада турар киш, шилүүсүн дээн дүктүг амытаннарның чем хүнесини бичиилеп, оларның өзүп көвүдээри аалаан.

2. Сөстөрни карактап алгаш, частырыг чок бижип өөреникпей.

чочагай, белеттээр, пөштүң, аңнарның, амытаннарның,
диңнер, өлгеннен боп, багайнан, көвейинен

3. Айтырыгга харыылагар.

- а. Пөш ыяштың тооруун кажаннан эгелеп чыыр?
- б. Кандыг тоорукту чыыр?
- в. Пөштүң тооруун кам чок чыгган болгаш кандыг багай чүүлдер боп турар?
- г. Кемдээн ыяш чүгө кадып өспейн калыр?
- д. Арганың экосистеминге чүү нөлөөлөп турар?
- е. Тоорукту чүгө кам чокка улуг хемчээлден чыып турар?

4. Домактарны номчууш, таарыыр харыыны соңугар.

- а. Пөш ыяштың тооруун кемдетпейн чыыр. (Шын / Меге)
- б. Тоорукту бышпаан турарда чыыр. (Шын / Меге)
- в. Бышпаан тоорук ыяштан амыр адырлыыр. (Шын / Меге)
- г. Кемдээн ыяштан чук улуг үнер база ол ыяш кадып өлүр. (Шын / Меге)
- д. Диң, киш, шилүүсүн дээн амытаннар тооруктан чемнениир. (Шын / Меге)
- е. Тооруктан чемнениир амытаннар соңу үеде аалап турар. (Шын / Меге)

5. Айтырыгга харыылап, көзенекти долдуруп бижигер.

	Эки талазы	Багай талазы
Пөш ыяштың тооруун чыырының эки болгаш багай талаларын тодараткар.		

6. Сөстөрни тайылбырлакай.

кемдедиир - ...

арганың экосистеми - ...

судалгаа кылыр - ...

Чүвениң шынары, омур хевири, өң-чүзүнүн айткан сөстөр кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар.

4 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бойдус камгалакчы тал

Тал ыяшты черни шөлделиирин бичииледиир сорулганан Моол болгаш делегейниң көвей ораны тарып турар.

Тал 8-10 м бедик өзер. Кол сывы куу өңүг. Калбызы шөйбек, чечээ декси сарыг ногаан өңүг. Беш дохиурлуг. Чазын эрте бүрүлээр. Бүрүлээн үеде чаагай чыттыг болур. Бойдуска боду тааршып өзер. Хөрзүн коспас, каяа-даа өзер. Чер шөлделиир айыыл келген Моол оранга эң херектиг ыяш үнүш болур.

Соглуп турар хемниң кыдыынга тарыырда, сугнуң үнерин улгаттырып немээр. Түрген өзер болгаш коду чер, шөлделген черни ногаартыырда, уургай черниң хөрзүнүн дагын сергедиирде тааршыыр ыяш болур. Үш чыл соонда арчылап суггарар херек чок болур.

Талдан моол өгнүң термези, унузу, аът тудар хуруктуң бажы, саваа ыяш, араг савар дээн херекселдерни кылырда ажыглаар. Чөвүрээ, калбызын улусчу эмнээшкинге колдуу ажыглап турар.

Тал эң идегелдиг “бойдус камгалакчы” болур.

2. Сөстөрнiң утказын тодараткар.

шөлделиир:

беш дохиурлуг:

улусчу эмнээшкин:

3. Айтырыгларга харыылап, домакташкар. Көвей харыы туруп болур.

Айтырыг	Харыызы
Талды тарыыры кандыг ажык дузалыг?	
Талдан кандыг эт херекселдер кылыр?	

4. Тал ыяшты тодаргайлап аайткар.

	Тал ыяш
Талдың бедии	
Талдың өңү	
Калбызының хевири	

5. Домакты номчууш, харыызын тыпкар.

- а. Тал ыяш чазын орай бүрүлээр. (Шын / Меге)
- б. Тал ыяш хөрзүн коспас, каяа-даа өзер. (Шын / Меге)
- в. Чөвүрээ, калбызын улусчу эмнээшкинге колдуу ажыглаар. (Шын / Меге)
- г. Тал ыяш чүгле Моол оранда өзүп турар. (Шын / Меге)
- д. Тал ыяшты черни шөлделдирер деп тарыыр. (Шын / Меге)
- е. Тал ыяш бүрүлээн үеде чаагай чыттыг болур. (Шын / Меге)

6. а. Дарыйгы домактарны кичээнгейлиг номчуп, домакташкар

1. Тал ыяш бойдуска боду тааршып өзер. Хөрзүн коспас, каяа-даа өзер.

2. Түрген өзер болгаш коду чер, шөлделген черни ногаартыырда, уургай черниң хөрзүнүн дагын сергедиирде тааршыыр ыяш болур. Үш чыл соонда арчылап суггарар херек чок болур.

б. Домак бүрүзүн тайылбырлап утказын билип алгар.

в. Үстүнде домактың кол сөс, сөглөкчизин тыпкар.

5 1. Домактың кол сөстөрүн ат орнунан солуп бижиикей. Эң баштай айтырыын бижиикей.

Үлегери: Өөреникчилер дыштанган.

..... (кымнар?) дыштанган. Олар дыштанган.

1. Нараа компьютерге бижип өөренип турар.

.....(...?) компьютерге бижип өөренип турар.

2. Коңга ыыттап, башкылар кичээлин дооскан.

Коңга ыыттап, (...?) кичээлин дооскан.

3. Угбам эмнелгеде чаанан ажылдап эгелээн.

..... (...?) эмнелгеде чаанан ажылдап эгелээн.

4. Бистиң өгге даайым аалдап келген.

Бистиң өгге (...?) аалдап келген.

2. “тал” деп сөстү падежке өскерткер.

А.п чүү?

Х.п чүүнүң?

Б.п чүгө?

О.п чүнү?

Т.п чүдө?

Ү.п чүүнен?

У.п чүү куду?

3. Мен, бис, ол, сен деп сөстөрни падежтерге өскертип бижигер.

ӨӨРЕНГЕН КИЧЭЭЛДЕРИВИСТИ ДАПТААКАЙ

- Өөрөнгөн кичээлдерни даптаар.
- Билиин хынаар.

1. Көвей сек орнунга сөстөрни кирип бижиш, сөзүглелди четкилдегер.

Ажыглаар сөстери: термелиг, шыпкан кидистернен, хадыңнан, он ийи, эжер, хараача

Өг ыяштан болгаш ону долгандыр тургустунар. Ооң термелери дөрттөн, он ийиге чедир болур. Дөрт термелиг өглерге ядыылар, алды, сес өглерге ортумак шыдалдыг, онуун көвей термелиг өглерге нояннар, байлар чурттап чоруун. Унуларны дыт азы хадың шеттеринен, хараачаны колдуунда чазар турган. Өгнүң бир термези баштыг болур. Ынчаарга алды ханылыг өг чеден ийи унуг болур. Өгнүң дүндүүнге турар. Ону кончуг шеверлер быжыг хадыңнан эеп тургаш кылыр. Шаанда өгнүң эжиин ширдек кептиг сырып каан каът кидистернен дуглап турган. Өгнү быжыглаарда, иштинен, даштынан куржап каар. Өгнүң курун, багларын малдың хыл дүгүнөн

2. Айтырыгга харыылагар.

- Сөзүглел чүнүң дугайында?
- Тыва кидис өгнү уруглар силер эки билир силер. Тываларнан өске кандыг чон кидис өгге чурттаар деп бодап тур силер?
- Кидис өгге чурттаары чүге эки?
- Шаанда өгнүң эжиин кандыг турган?
- Өгнү чүге иштинен, чаштынан куржаар?
- Кандыг малдың хылынан өгнүң курун, багларын эжер? Чүге?

3. Айтырыгларның шын харыызын соңугар.

- Өгнү чурттаарынан өске чүге ажыглаар?
 - Ааршы кургадыырынга ажыглаар
 - Шагны билип алырынга ажыглаар
 - Өгленген найр кылырынга ажыглаар
 - Удуп, амыраарынга ажыглаар

2. Тыва өгнүң эжиин кай холунан ажыдар?

а. барыын холунан ажыдар

б. солагай холунан ажыдар

4. Айтырыгның харызын улаштыр бижигер.

а. Өгнү кандыг черге тикпес?

Өл черге, өгнүң орну турган черге, хара суг кыдыынга, өске өгнүң иргези болур черге, ...

б. Өгнүң ээлери болгаш келген аалчыннар канчап олурбас?

Холун черге даянып олурбас, дазайып олурбас, ...

в. Тыва өг казак өгнен чүүзүнен ылгалдыг?

Унузу кыска, унузунуң адаа ээр, ...

г. Өг дугайында шүлүктөр бижиин тыва, моол чогаалчыларны, чогаалынан кады бижигер.

Г.Золбаяр “Тыва өглер”, А.Мөнхбат “Монгол гэр”, ...

д. Өгнүң кезектерин адап бижигер. Аттарны көвейниң санынга өскертип бижигер.

Хараачалар, термелер, ...

е. Көвейниң санынга өскертип бижиин сөстеригерге демдек адын немеп, тодарадып бижигер.

Быжыг хараачалар, хадың хараачалар, ...

5. Үстүнде сөстеригерни ажыглап, кыска шүлүк чогаадып бижигер. Үлегери:

Быжыг-быжыг хараачаларлыг,
Алдын бозагалыг өглерим.
Бедик-бедик термелерлиг,
Аалчын долган өглерим.

6. Өгнүң кезектеринге тывызык чогаадып бижигер. Үлегери:

Ол өгнүң бир кол кезээ,
Ол бир-даа азы ийи-даа туруп болур (багана).

7. Өг дугайында чогаадыг бижигер. Бижиир мурнунда өгнүң чүзүн тодарадып бижиригерни төлевилеп алгар. Седиптерниң кай бирээзин соңугар. Бижиир уг шиигер:

- а. Өгге кижилерниң амыдырап турар байдалы
- б. Өгге хамаарышкан ёзуннар
- в. Өг көжүрериниң дугайында
- г. Өгнүң кезээ, оларны кылырының дугайында
- д. Өгнүң хемчээли
- е. Өгнү тудары, дүжүрери

8. Сөс каттыжыышкынында чүве ады куду кандыг айтырыг каар бис? Айтырыгларны бижигер. Кай падеж болурун адын бижигер.

Үлегери: Өглерге чурттап чоруун. Чүлерге чурттап чоруун? (Бээриниң падеж)

- а. Унуларны шеттен чазаар.
- б. Термези он ийи баштыг болур.
- в. Кидистернен дуглап турган.
- г. Өгнү быжыглаарда куржап турган.

9. Домакты дүжүрүп бижиш, кол кежигүннерин шыйгар.

Ону кончуг шеверлер быжыг хадыңнан ээп тургаш кылыр.

2 1. Ада-ие, аъш-чем, ажы-төл дээн сөстөрнен кыйгырыг домаан чогаадып бижигер.

Адыгарны бодап, эки өөрөнгө!

.....

Аъш-чемигерни..... чонга чоргар!

.....

2. Б.Өөхийниң “Оолдарым” шүлүктүң утказынга таарты “Ак сагыш” аттыг чогаадыг бижигер. Баштай бижиир төлевилелигерни үндүргө.

3. а. Таавырны тыпкар.

Уйгуң иштинде болур чүүл.

Ол сөстүң башкы үжүүн чидирерде, сан ады болур. Ол сөстү тыпкар (...).

б. Тыпкан сөзүгерни кириштирип, домактар чогаадып бижигер.

4. Сөстөрниң ажык үнүн өскерттип, сөс чогаадып бижигер: чыл, тар.

Үлөгери: хем – хом, хам, тал – тел, төл.

5. Сөстөрни үеге чарып бижигер.

кыдыынга

ужурун

оваамның

хемнери

бодалынга

сүзүглээр

6. Бичии тоолайчыгаш луувуң чиир ужун айтырыгларга чиге харыылаар ужурлуг. Тоолайчыгашка дузалажыыр ужун айтырыгларга чиге харыылагар.

Кандыг оваа?
.....

Кандыг даштар?
.....

Кандыг хемнер?
.....

7. Башкы сөстүң сөөлгү үези, соңгу сөстүң башкы үези болур сөстөрни тыпкар.

Үлөгери: саа(сын)нар, саасын, сынар, сыннар

тере (...) ген чал (...) ган

8. а. Ном номчуур дүрүмнү сактып бижигер.

Ном номчуур дүрүм

.....

.....

.....

.....

б. “Мөңээ таварышкан хөглүг болушкун” аттыг бичии ном кылгар. Баштай канчап кылыргарны төлевилеп бижигер.

9. а. Домактарны номчууш, чүнү билип алганыгарны домакташкар.

1. Дагда хойлар (чүнү кылып тур?) оъттап чор.
2. Авам чараш тыва тон (чүнү кылган?) даараан.
3. Аңгыр-оол кежээ (чүнү кылыр?) ыяш чарар.
4. Хара карган кажаа кырында (чүнү кылып тур?) каагылап олур.

б. Чечен, Чирвеш ийи сактып чугаалашкан. Шын ба? Силер база хынагар.

Кижилерниң болгаш чүвелерниң кылдыныын, шимчээшкинин көргүзөр сөстөрни кылыг сөстери дээр. Олар канчаар? канчап тур? канчанган? чүнү кылып тур? деп айтырыгларга харыылаттынар.

в. Көзенектиң утказын билип, чижектерни таарты бижигер.

Кылыг сөзүнүң үелери	Айтырыглары	Утказы	Чижектери
1. Амгы үе	Канчап тур? Чүнү кылып тур? Канчап турар? Чүнү кылып турар?	Чугаа бооп турар үеде болур кылдыныгны илередиир.	

2. Эрткен үе	Канчанган? Чүнү кылган? Канчалды? Чүнү кылды?	Чугааның бооп турар үезиниң мурнунда болган кылдыныгны илередиир.	
3. Келир үе	Канчаар? Чүнү кылыр?	Чугаа болган соонда болур кылдыныгны илередиир.	

г. Көзенекте бжиин чүүлдерниң утказын билип, домактарны делгередип бижигер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	Бижип турган мен.	Бижип турган бис.
2-ги	Бижип турган сен.	Бижип турган силер.
3-кү	Бижип турган.	Бижип турган.
1-ги	Бижидим.	Бижидивис.
2-ги	Бижидиң.	Бижидигер.
3-кү	Бижиди.	Бижиди.

д. Көзенекте “Өөренип тур” деп домакты өскертип бижигер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги		
2-ги		
3-кү		
1-ги		
2-ги		
3-кү		

Уруглар, оолдар! Кылыг сөзүнүң эрткен үезиниң кожумактарын доктаадып алаакай: -ган, -ген, -кан, -кен: -ды, -ди, -ду, -дү.

10. а. Чечен, Чирвеш ийи кылыг сөзүнүң келир үезиниң дугайында сактып чугаалашкан. Олар кылыг сөзүнүң келир үези арыннарга, саннарга мынчап өскерлиир деп домакташкан. Шын ба? Силер база хынап көргер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	Өөрениир мен.	Өөрениир бис.
2-ги	Өөрениир сен.	Өөрениир силер.
3-кү	Өөрениир.	Өөрениир.

Уруглар, оолдар! Кылыг сөзүнүң келир үезиниң кожумактарын доктаадып алаакай:

-ар, -эр, (-ер), -ыр, -ир, -ур, -үр.

б. Кылыг сөзүнүң үелеринге чижек домактарнан чогааткар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги		
2-ги		
3-кү		

11. Кылыг сөзүн улаштыр бжиш, ооң дазыл, кожумактарын ылгап бжигер

Кылыг сөстери	Дазылы	Кожумактары
Ажылда	Ажыл	-да
Чугаала	Чугаа	-ла
Чуругар	чуру	-гар
.....		
.....		
.....		
.....		

12. Чүвениң демдектерин тывар оюн ойнаакай.

Башкы кандыг-бир чүвени адаарга, өөреникчилер ооң демдектерин адаар. Чижээлээрге: Башкы: “хой” деп адаан болса,

Уруглар: хара хой, ак хой, мыйыстыг хой, ак баштыг хой, доңгур хой деп адаар.

13. а. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бора-оол он ийи дугаар анги дооскаш, Көдээ ажыл-агыйның улуг сургуулунга кирип өөрениир күзелдиг. Ындыг болгаш ол хүннүң кичээлин даптап, ном номчуп турар. Ол чүс ажыг ном номчуун. База бойдусту улуг судулап турар. Чуртун ногаан кылыр ужун ыяш тарыыр болса, эки дээрин билген. Ынчангаш сумун төвүнге он ажыг төрелдиң ыяштарын эш-өөрүнөн кады тарыын.

Бора-оол ам доозарда, беш кичээлден шылгалта бээр. Ооң шылгалтазынга чедишкинни күзээкей. Бора-оол кептиг оолдар көвей болсун.

б. Сөзүглелде сан аттарын тываакай. Сан аттары кандыг айтырыгларга харыылаттынып тур?

.....

в. Айтырыгга харыылап, домакташкар.

1. Сээң сорулгаң чүү?
2. Бора-оол кептиг оолдар сургуулугарда көвей бе?

14. “Мээң авам” дээн аттыг чогаадыг азы шүлүк чогаадып бижигер.

Ажыглаар сөстери: Авам угаанныг, томаанныг. Авам ажылга ынак. Авам узун, органзымаар, бажының дүгү хара...

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1 Домакты айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

Чаданан куду дүжерде, чадага астынып болбас!

.....?

2 Сөстериң дазыл, кожумаан шыйгар.

өөреникчилер, чечектиг, эмчилээр, хойчулар, өгбелерим, сагган

3 Домактың иштинде улуг үжүктен баштап бижииң сөстөр болур.

- а. демдек ады б. хуу чүве ады в. кылыг сөзү г. сан ады

4 Төөгү чугаа кай үени илередиир?

- а. Эрткен үе б. Амгы үе в. Келир үе

5 Бөгөлөргө бээр цолдарны дараалалынан бижигер.

Моол бөге	Тыва бөге
.....
.....
.....
.....

6 “Чаагай” деп сөстө каш үжүк, каш үн бар? Шын харыыны соңугар.

- а. 6 үжүк, 5 үн б. 6 үжүк, 6 үн в. 6 үжүк, 4 үн

7 Сөстүң утказын тайылбырлап бижигер.

Өргээ –

Чалараар -

8 Бүгү сөстери чүве ады кирген одуругну тыпкар.

а. чалыы, кыс, бир, хар, ыглаар

б. сиден, өг, оваа, ховаган

в. ырлаар, ногаан, кадыг, ном

г. үш, чыраа, чурук, ак

9 Көвей сек орнунга таарыыр сөстү тыпкаш, чечен сөстү четкилдеп бижигер.

..... кижиге өөрүнге дуза чок,

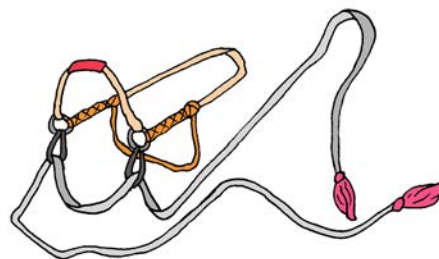
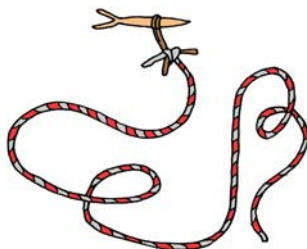
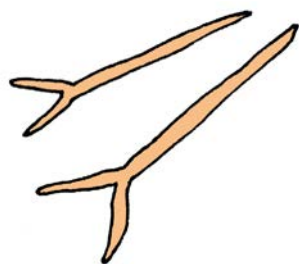
Хара кижиге дуза чок.

10 Тоол чогаадып бижиирде, соңгу кезээнге бижиир.

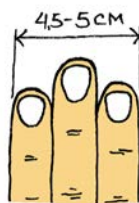
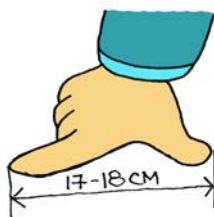
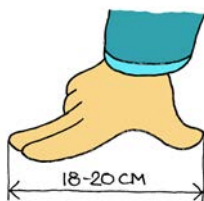
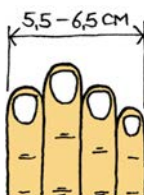
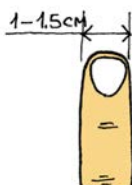
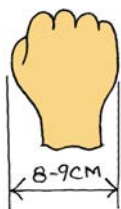
а. эрте шагда деп

- б. амыр чаагай чыргаан иргин деп
- в. баатырларга таварышкан чүүлдерни

11 Теве малдың херекселдерин адагар.

12 Тыва хемчеглерни адагар.

13 Чурукта кижилерни, чүвелерны тодарадып бижигер.

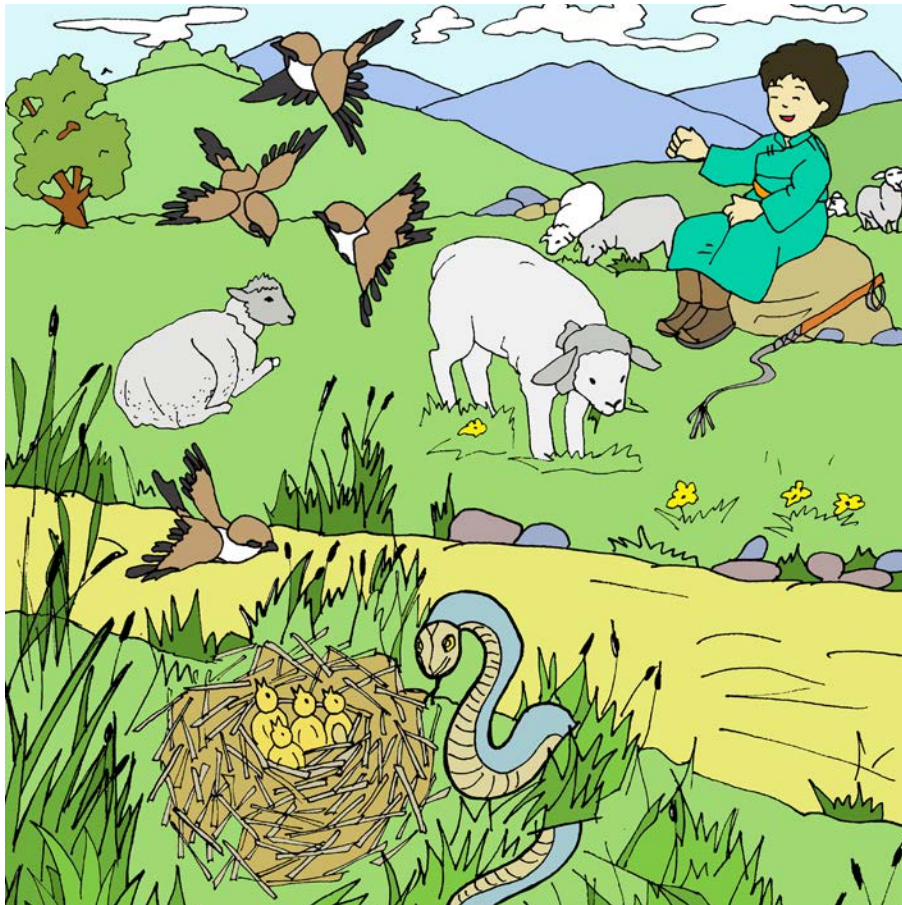

14 Чурукта чүүлдерни кичээнгейлиг көргөш, ойлгуп алгаш, дарыйгы онаалгаларны кылгар.

а. Чүвелерни адагар.

б. Кылдыныгларны адагар.

в. Сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер

ШЫН БИЖИЛГЕЗИН ДОКТААДЫП АЛЫР СӨСТЕР

А

аайткан
 аайтыыр
 адаш (адажы)
 адыш (адыжы)
 адыштаар
 айтырыг, айтырыгга
 айыыл, айыыл чок
 айыылдыг
 амытан, амытаннар
 ат (ады), аттар, аттыг
 аът, аъттыг, аъттың, аъттар

Б

баатыр, чогаалдың баатыры
 башкы кезек, башкы кезээ
 бижиир
 бижик, бижиин
 бижикчи
 болса, болсам, болсаң
 бөрт, бөргү, бөрттер
 бут, буттар, буттуг

Д

даптагар, даптаакай
 демдек (демдээ)
 диш (дизи)
 доктаадыыр
 доктааткар
 доктаат
 домак (домаа)
 домактажыыр
 дугайында
 дуза, дузалаан, дузалыг

дус, дуссуг
 дүк (дүгү)
 дүрген
 дыңзыг

Ё

ёзу
 ёзулал
 ёзулуг
 ёралыг (бак ёралыг)

И

игил, игилчи
 ижин, ижинниг
 ижээн, ижээнниг
 изиргениир
 изиргенчиг
 ийет, ийет-ийет
 илби, илбичи
 инек, инээ
 ирге (өгнүң иргези)
 ирик (ирик ыяш)
 ириң, ириңнээр
 иш (ижер)
 ишкир

К

каг, каггар
 кажан
 кажык
 кажыктаар
 кажыы
 кайда
 кайнаар

кайыын
 каяа
 кас (казар)
 карыш, карыжаар
 каттыжып
 катчып
 кезек, кезекке
 кептиг
 кет (кедер)
 кижиги
 кол кезек, кол кезээ
 көвей
 көвейтээр
 кулак, кулакка
 куш (кужу)
 күрең
 күш (күжү)
 кыдырааш (кыдыраажы)
 кым
 кымнар

М

мөңгүн, мөңгүннер
 мөөн (амытаннарның мөөнү, мөөннүгүс)
 мөөң, мөөң аргасын
 мөөңнээр, аргасынны мөөңнээр
 мыс (мызы)
 мыя (мыя бо)
 мыяда (кыштаавыс мыяда)
 мээң, мээний, мөңгээ

Н

ниити, ниити дыл
 номчудар
 номчукчу

номчуукай
 номчуур

О

ойнаар
 ойнакчы
 от, от кыпсыыр
 оюн, оюннар
 оът, оъду
 оъткараар
 оъттаар, чылгы оъттап чор

Ө

өг, өгге
 өзер, өзүүчел
 өөрениир
 өөрениикей
 өөреникчи
 өргүүр

П

пак (пагы)
 пактаар (бир пак суг)
 паш (пажы)
 паштаныыр

С

сөс (сөзү), сөстер
 суг, сугга
 суггарар
 сүт (сүдү), сүттүг

Т

тавак, тавакка
 тагшыыр
 тайылбырлаар
 таныш (таныжы)

терген, тергенни
тон, тоннар, тонну
түңнел кезек, түңнел кезээ
тыныш (тыныжы)
тып (тывар)
тыпкаш, тыппас

У

угаан, угаанныг
удасын, удасыннаар
узун, узуннуг, узуну
улус (улузу)
уя, уялаар, уялыг
уяңгылыг

Ү

үжүк (үжүү), үжүкке
үңгүр
үңгүрнен (үңгүрүнөн)

Х

хемчег, хемчиир
хоюг (сүт хоюу)
хоюган аът
хоюдар
хоюглаар
хоютку
хояр
хөрзүн, хөрзүннүг
худук, худукка

Ч

чараш (чаражы)
чаршыыр
чарыш
чаяр

чаяаттынар
чаяр (холун чаяр)
чок, чогу
чуга, чугалаар
чугаа, чугаалаар
чурт, чуртум, чуртуң, чурту
чуртувус, чуртугар
чурттаар, чуртталга, чурттун

Ш

шаңнал, шаңнаар
шевер, шеверлик, шеверлээр
шөйбек
шөйлүүр
шөйүндү

Ы

ыраак, ыраакка
ыт (ыды), ыттар, ыттыг
ыят, ыядыыр, ыяттырар

Э

эвилең
эдек, эдээ, эдектээр
эдик, эдии
эң
эң-не
эрин, эринниг
эш (эжи), эжишкилер
эш-өөр, эш-өөрлери

Я

ядыы, ядыыраар
янзы-бүрү
янзы-янзы

ДОПЧУЗУ

КИЧЭЭЛИВИСТИ ДАПТААКАЙ	3
МЭЭҢ ҮЕ ЧЕРГЕМ	
Бодумну таныштырар мен.....	19
Таныштырылганы төлөвлөп чугаалап өөрениикей.....	21
Улуг болгаш биче сектерни чиге бижип өөрениикей	24
Чалалга бижип өөрениикей	30
БОДААНЫН ЧӨП, ААЙЛЫГ, БАШТЫГ ИЛЕРЕДИИР	33
БИСТИҢ ЧОРГААРАЛЫВЫС	51
УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫН ӨӨРЕНИИКЕЙ	69
Чечен сөстөрнүң утказын билип номчуукай.....	69
Өртемчейниң үжүн номчуукай	71
Тывызыкты таап, дөөйлештир чогаадыкай	73
Тоолду билип номчуукай	77
Дүрген чугааны аайтып өөрениикей	80
Шүлүктү номчуп, доктаадыкай.....	83
Төөгү чугаа номчуукай	87
Шүлүктү дөөйлештир чогаадыкай	93
ЧҮВЕНИҢ УЖУР ЧЫЛДАГААНЫН ТЫП ӨӨРЕНИИКЕЙ	97
ӨӨРЕНГЕН КИЧЭЭЛДЕРИВИСТИ ДАПТААКАЙ.....	106
БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР	113
ШЫН БИЖИЛГЕЗИН ДОКТААДЫП АЛЫР СӨСТЕР.....	117

Тува хэл IV

Тува хэлээр сургалт явуулж буй сургуулийн IV ангийн сурагчдад болон
тува хэл эхлэн суралцагчдад зориулав.

Зохиогчийн баг

Ахлагч: Х.Гансүх, доктор (Ph.D), Боловсролын
судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн эрдэм
шинжилгээний ажилтан

Гишүүд: Баян-Өлгий аймгийн, Цэнгэл сумын II
сургуулийн багш нар
З.Буянгаа
З.Нарантуяа
Н.Мөнххүү
Э.Шагдар

Редактор: М.В. Бавуу-Сюрюн, доктор (Sc.D), БНТува
улсын их сургуулийн профессор

Техник редактор: Т.Нарангарав, докторант, МУИС-ийн багш

Зураач: Г.Хонгорзул

Хэвлэлийн эх бэлтгэгч: А.Чинбат

Формат 84x108/8
Офсет хэвлэл. Офсет хэвлэлийн цаас. 70 гр/м²
Хэвлэлийн хуудас: 15 х.х.

“Бест Колор Интернэшнл” ХХК-д хэвлэлийн эхийг бэлтгэж, “Соёмбо принтинг”
ХХК-д засварлаад 300 хувь хэвлэв.

